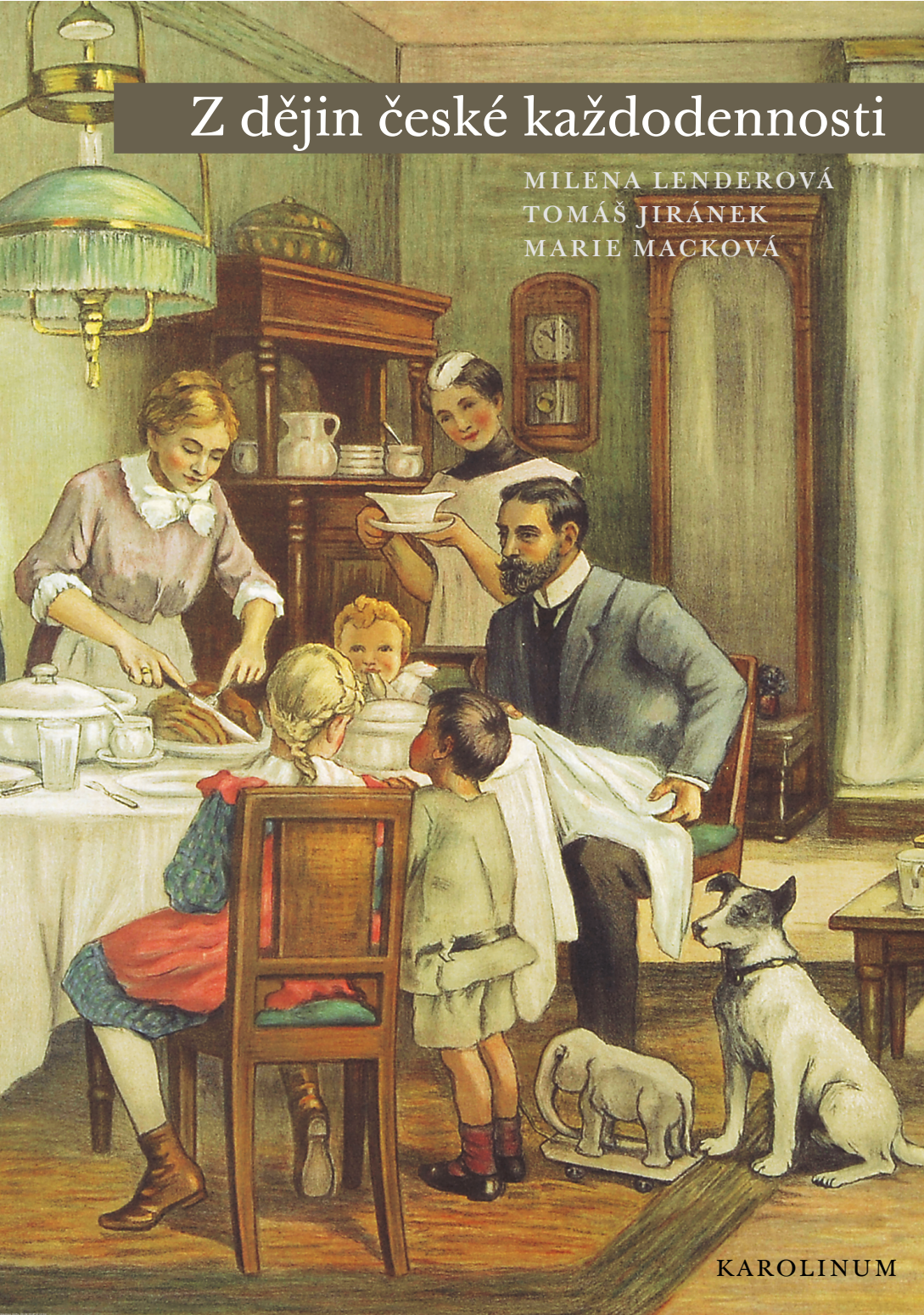

Z dějin české každodennosti

MILENA LENDEROVÁ
TOMÁŠ JIRÁNEK
MARIE MACKOVÁ

KAROLINUM

Z dějin české každodennosti

Život v 19. století

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.

doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D.

Recenze:

PhDr. Jiří Matějček, DrSc.

prof. PhDr. Josef Petrář, CSc.

Redakce PhDr. Milada Motlová

Obálku navrhl Zdeněk Ziegler

Na obálce obrázek Rodina u stolu (autor neuveden)

z Muzea J. A. Komenského v Praze

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

© Milena Lenderová, Tomáš Jiránek, Marie Macková, 2009

ISBN 978-80-246-1683-4

ISBN 978-80-246-2385-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Pozvání do předminulého věku (<i>Milena Lenderová, Marie Macková</i>)	9
I. KULISY KAŽDODENNOSTI: SVĚT, KTERÝ JE KOLEM	17
Obchody a nákupy (<i>Milena Lenderová</i>)	19
Trhy, krámy, obchody /20 „Nákupní koš“ 19. věku /31 Reklama /34 Prostředky reklamy /36 Výstavy /39	
Domov, teplo, světlo (<i>Milena Lenderová</i>)	41
Místo k bydlení /41 Možnosti bydlení: dům, byt, podnájem /45 Dělnická obydlí /48 Vlastní či rodinný dům /50 Podnájem /51 Byt a jeho části /53 Vybavení obytných místností /62 Světlo a teplo /65	
Čistota a zdraví (<i>Milena Lenderová</i>)	74
Osobní hygiena /76 Pěstování krásy /83 Hygiena v bytě /86 Praní prádla /88 Komunální hygiena /90 Zdraví /92	
Oblékání a oděvní móda (<i>Milena Lenderová</i>)	100
Oděv jako ukazatel příslušnosti k sociální vrstvě /102 Oděv jako výraz politických sympatií a emancipace /105 Oděv a profese /109 Oděv a sociální komunikace, oděv a ideál krásy /109 Oděv v zajetí vědy a techniky /110 Móda a zdraví /112 Dětský oděv /113	
Lidé kolem stolu (<i>Milena Lenderová</i>)	117
Konec hranic konzumace /118 Co lidé jedli /120 Nápoje /124 Rizika stravování /126 Frekvence, názvy a složení denních jídel /130 Stolování /132 Kuchařské knihy /135 Společné stravování – hostince a hospody /136	
II. ZPŮSOBY KAŽDODENNOSTI: SVĚT, KTERÝ SE ŽIJE	141
Rodina našich předků (<i>Milena Lenderová</i>)	143
Rituály kolem svatby /144 Sňatečnost /155 První dny po svatbě /156 Rodina /157 Sexualita /159 Emoce v rodině /164	
Od kolébky k pubertě (<i>Milena Lenderová</i>)	169
Kojenecký věk /169 Dítě v rodině /178 Dětský svět /186	

Vzdělání a škola (<i>Milena Lenderová</i>)	191
Od sociální k vzdělávací funkci předškolních zařízení /192	Elementární vzdělání všem /196
Střední školství /202	Specifické problémy dívčího vzdělání /205
Vznik odborného a učnovského školství /209	
Život v armádě (<i>Tomáš Jiránek</i>)	212
Nábor do armády /213	Odvod /218
Nástup do armády /220	Výcvik /221
Ubytování vojáků /226	Stravování a další zabezpečení vojáků /229
Vojenská spravedlnost /231	Zdravotní péče /237
Vojenský jazyk /245	
Stáří a smrt (<i>Milena Lenderová</i>)	248
Stáří /248	Smrt /251
Souboj smrti a lékařů /254	Pohřbívání /258
Pohřeb žehem /260	Hřbitovy /263
Objev volného času (<i>Milena Lenderová</i>)	269
Dlouhé dějiny času lidí /269	Čas k práci, čas k odpočinku /272
Od vakací k prázdninám /274	Od letního sídla k letnímu bytu /275
Svátky a slavnosti (<i>Milena Lenderová, Marie Macková</i>)	277
Církevní festivity veřejného prostoru /284	Církevní festivity soukromého prostoru /290
Světské festivity veřejného prostoru /292	Světské festivity soukromého prostoru /300
Život společenský: návštěvy, salony, spolky (<i>Milena Lenderová, Marie Macková</i>)	303
Vzájemné návštěvy /303	Salony /307
Spolky /317	Rozmach spolků /320
Typologie spolků /320	
Čtenáři a četba (<i>Milena Lenderová</i>)	328
Čtenáři /328	Sociální kontext četby /331
Kniha jako zboží. Nakladatelství a knihkupectví /334	Knihy všem /336
Čtenářky /339	Dítě jako čtenář /342
Cvičenci a sportovníci (<i>Tomáš Jiránek, Milena Lenderová</i>)	347
Turistika /350	Cyklistika /352
Bruslení /354	Lyžování /355
Kopaná /356	Počátky organizované tělovýchovy /359
České tělovýchovné a sportovní organizace /362	Ženská tělovýchova a sport /363
Cestování (<i>Milena Lenderová</i>)	368
Dopravní cesty /371	Dopravní prostředky /372
Dopravní instituce /373	Vybavení na cestu /380
Stravování a nocování na cestách /382	Cesty za zdravím /384

Hledání kulturních dějin (<i>Milena Lenderová</i>)	387
Pojem kultura /389 Dlouhá cesta k historii, v které zůstal člověk /394	
Historická antropologie /398 Alltagsgeschichte, histoire du quotidien, po česku dějiny každodennosti či dějiny všedního dne /401 Historická demografie – vykročení k dějinám mentalit /404 Women's History, či Gender History? /407 Nové čtení pramene /409 Co s dějinami každodennosti v Čechách? / 409	
ZÁVĚR.	413
Prameny a literatura.	417
Jmenný rejstřík	427

Předminulé století nevymezují léta 1801 až 1900, jak by se na první pohled zdálo. *Dlouhé* 19. století je ohraničeno dvěma letopočty: začíná rokem 1789, kdy Francouzská revoluce uvedla do pohybu celou Evropu a způsobila řadu hlubokých změn, a končí atentátem v Sarajevu. Tečka mohla být sotva brutálnější; viděno z válečného zákopu, bylo 19. století, hlavně jeho několik posledních desetiletí, skutečnou idylou.

Devatenácté století začíná v osmnáctém: josefínské reformy, první vykročení k moderním časům, předběhly Francouzskou revoluci. Revoluční a napoleonské války na čas rozvrátily Evropu. Vojáci válčících armád oblékali nápadně barevné nebo čistě bílé kabáty, někteří z nich si vlasy splétali ještě do copů. Generálské uniformy se leskly zlatými výšivkami a jejich nositelé uměli umírat v první linii, pro svého panovníka, pro svou zem nebo prostě jenom pro to, že válka byla odpovídajícím zaměstnáním vznešených mužů.

Vídeňský mír Evropu příliš neuklidnil, teprve *biedermeier* přinesl krátké vydechnutí, ukončené vzrušením doby předbřeznové. Revoluční léta 1848/49 přidala změny ekonomické, sociální i politické; některé se – byť po určité době – ukázaly jako nezvratné.

Změna byla nejvýraznější charakteristikou tohoto období. Průmyslová revoluce se nevyhnula ani střední Evropě.¹ Měnily se principy i společenské modely, právní systém i způsob vlády, vnímání vztahu k věcem, k hodnotám a konstantám země i nebe. Jinými se staly geografické, demografické a sociální charakteristiky pohybu obyvatelstva, které nebraly ohledy na „odvěké“ rozdělení lidu venkova a měst.² Věci se většinou neměnily prudkým skokem, ale postupným posouváním do jiné roviny téhož. Změna původní podstaty a její nahrazení více či méně odlišnouází pak následovaly...

Svět – nejen Evropa – byl před sto lety velmi podobný našemu. Mapy východní Evropy, Afriky a Asie se sice lišily od map současných, ale většina

¹ K širším souvislostem průmyslové revoluce v českých zemích naposledy Pavla HORSKÁ, Eduard MAUR, Jiří MUSIL: *Zrod velkoměsta*. Praha – Litomyšl 2002, hlavně s. 130an.

² HORSKÁ, MAUR, MUSIL: *Zrod velkoměsta*. Praha – Litomyšl 2002, s. 121.

velmocí 20. století už existovala a nikdo o jejich existenci a právu na tuto existenci nepochyboval. Továrny vyráběly vše potřebné, bohatství nepocházelo už jenom z půdy... Své služby nabízely banky i pojišťovny. Existoval mezinárodní obchod, včetně obchodu s bílým masem, politické strany a parlamenty, korupce... Ustálila se síť měst i síť dopravní. Lidé znali a užívali řadu technických vynálezů. Elektřina, asi nejvýznamnější přínos vědy a techniky v historii, usnadnila život nebyvalým způsobem. Od konce 19. věku se uplatnila v průmyslu, dopravě, domácnostech, využívaly ji telegrafy, telefony (včetně domácích), osvětlovala veřejná prostranství. Vzrostla průměrná délka života, klesla kojenecká a dětská úmrtnost, v souvislosti s tím také klesala natalita. Objevil se fenomén plánovaného rodičovství, zvýšil se průměrný věk mužů i žen.

Budeme-li ale putovat proti toku času dál, k roku 1800, tehdejší svět nepoznáme. Marně hledáme na mapě Německo a Itálii. Spojené státy, slabé a malé, teprve zdůvodňovaly své právo na život. Na mapě Afriky najdeme jen pobřeží, vnitrozemí nebylo vůbec zmapováno. O industrializaci se dalo hovořit jen v případě Anglie. O automobilech, vlaku či telefonu nikdo neměl zdání. Rodiny byly velmi početné, zdaleka ne všechny děti se dožily dospělosti. Lidé umírali mladí, často na – z dnešního pohledu – banální choroby, byli bezbranní vůči epidemiím.

Devatenácté století změnilo industrializace a urbanizace („klasické“ období urbanizace prožívala střední Evropa v letech 1830–1930³), založené na objevech, vynálezech a především na jejich využití. Změny provázal hluk parních strojů, včetně dunění lokomotiv na stále hustší železniční síti. Rostoucí počet lidí si dokázal poradit s časem, jenž se stal zbožím, i se vzdáleností, snadněji překonávanou za účelem práce, vzdělání a dokonce i zábavy. U kořenů všech těchto změn stál fenomén, který je vlastní lidstvu od samého počátku, bez kterého by lidská civilizace zřejmě nevznikla: tvořivá práce, tedy budování světa, který je vnímán jako lidský, neboť jsou v něm lidé stále méně závislí na přírodě. Tvořivá práce je vlastně zásadní krok k radikálnímu přehodnocení všech stávajících hodnot. Díky ní člověk přestává být produktem přírody, naopak příroda nabývá charakteru zboží. Tvořivá práce vyhotovila svět, v němž lze (téměř) všechno vyrobit, reprodukovat, instalovat, přesunout.⁴ Pokroku byly přičítány změny zkvalitňující lidský život. Slovem *pokrok* se zaklínal kdekdo. Vírou v něj se netajili už osvícenští myslitelé v 18. století,

³ HORSKÁ, MAUR, MUSIL: Zrod velkoměsta, s. 144.

⁴ Václav BĚLOHRADSKÝ: Myslet zeleň světa. Rozhovor s Karlem Hviždálou. Praha 1991, s. 100an.

v 19. století ho lidé chápali jako svou zásluhu. Pokrok byl ztotožněn takřka výhradně s rozvojem techniky – ve vydání Brockhausova naučného slovníku z roku 1838 najdeme tuto ambiciózní větu: „Sjednocení všeho lidstva v nové bratrské pospolitosti se uskuteční na dunících kolejích železniční dopravy ...“⁵ jak lapidární vyjádření názoru, že změny způsobené praktickou aplikací nových vědeckých a technických poznatků přinášejí lidem pouze blaho a prospěch! Víra v pokrok mnohdy nahrazovala jakoukoli jinou víru, dokonce tradiční víru v Boha i novou víru v národ. Zdála se natolik mocná, že i vynález tak ničivé věci, jakou byl dynamit, vedl nejenom jejího tvůrce k myšlence, že velkému zlu je možné zabránit hrozbou ještě většího zla. Negativismus ani relativismus nebyly dosud na programu dne. A to nejenom ve víře v pokrok. Žádný div, že vynálezy 19. století, ve srovnání s věkem následujícím vůči přírodě sice laskavější, už v sobě nesly zárodek zkázy.

Zkázy se dlouho nikdo nebál, ani v habsburské monarchii, v jejímž rámci byly české země pevně zakotveny. Měnící se vztahy a souvislosti se vždy odehrávaly v tomto prostoru. Vědomá i nahodilá překročení jeho pomyslných hranic nebyla ojedinělá, ale vždy tu existovala možnost (nebo nutnost) návratu. Habsburský stát nebyl v tomto období geograficky ani státoprávně neměnným celkem, ale principem, základem pro mnohé další. Ačkoliv jeho stabilita bývá zpochybňována z mnoha pohledů, šlo o platformu odolnou, rozsáhlou, zastřešenou autoritou císařské koruny. Teprve závěr sledovaného období ji smetl, mimo jiné vzdutými vlnami nacionalismu, z reality života.

V průběhu *dlouhého* 19. století se velká a neobyčejně různorodá habsburská říše proměnila z monarchie ovládané osvěcenskými absolutisty, přes klasickou absolutistickou monarchii v čele s panovníkem z boží milosti, jehož faktické pravomoci byly ovšem čas od času modifikovány vládou určitých mocných mužů, až ke konstituční monarchii, v níž panovník zůstal osobně nedotknutelný... Při správě státu nebyl už ale odpovědný pouze Bohu, nýbrž i parlamentu složenému z volených zástupců občanů. A jestliže na počátku odpovídali za správu věcí veřejných pouze muži vlastníci výsadu rodu, po polovině století je vystřídali ti, kdo tuto spoluzodpovědnost mohli zaručit majetkem a schopností jej získat, udržet a rozvíjet... Dokonce ti, kdo společnosti prospívali svým vědáním či osobními schopnostmi.

Industrializace a urbanizace probíhala v českých zemích zvolna. Na její tempo nepříznivě dopadala řada retardujících vlivů souvisejících se sociálně-politickými činiteli. Nejsložitější z nich byl nesoulad mezi nepochybným

⁵ Cit. dle BĚLOHRADSKÝ: Myslet zeleň světa, s. 87.

růstem ekonomického potenciálu a významu českých zemí a jejich sporným politickým postavením. Urbanizaci brzdila i skutečnost, že historicky se utvořivší struktura osídlení českých zemí vykazovala nadprůměrnou hustotu obyvatelstva, jež v polovině 19. století převyšovala 3,2krát evropský průměr, 1,5krát celorakouský průměr, byla 1,3krát vyšší než ve Francii a ve většině německých zemí. Odpovídala celobritskému průměru, ale byla nižší než v samotné Anglii, Nizozemsku a Belgii. Aglomerace přitom zůstávaly nevelké: v roce 1830 měla Praha 102 tisíc, Brno 36 tisíc obyvatel, dále následovalo šest měst s počtem 10 až 20 tisíc a osm s počtem 5 až 10 tisíc obyvatel. Během následujících 80 let vzrostla Praha na 668, Brno na 217 tisíc, Ostrava měla 187, Plzeň 111 tisíc obyvatel, šest měst se pohybovalo v rozmezí 50 až 100 tisíc, šest mezi 36 a 50 tisíci obyvatel.⁶ Drtivá většina ostatních byla „městečky na dlani“, vzdálenými jedno od druhého „na dohled z kostelní věže“. Sociální a ekonomická jednota malých měst s vesnicemi, které je obklopovaly, vytvářela dvojí uzavření města, hradbami a ekonomickým zázemím. Tato skutečnost se odrazila v životním stylu, myšlení a jednání obyvatel, které se valně nezměnilo ani po zboření hradeb a promítlo se do postupu kapitalistické industrializace. Města v českých zemích tak nebyla zdaleka výsostným nositelem industrializačního procesu: řada průmyslových závodů a továren vznikla na venkově, nejen v tradičních, ale i v moderních odvětvích. Ani zrod průmyslových závodů ve městech nevedl nutně k větším přesunům obyvatelstva; lidé za prací docházeli z venkovského zázemí. Pro řadu rodin zůstávalo pole jistoty, bez ohledu na zaměstnání jejich živitele. Kvůli pomalému růstu si většina českých měst (pouze Praha a její předměstí, kde přírůstek obyvatelstva nebyl podmíněn jen ekonomickými faktory, a Plzeň zaznamenávají průměrné roční přírůstky srovnatelné s evropskými poměry) v průběhu industrializace zachovala svůj maloměstský ráz; pomalu probíhaly i změny v mentalitě, kde zůstaly zakonzervovány určité stereotypy veřejného i soukromého života.

Přesto 19. století lidi změnilo. Na jeho počátku stál poddaný, na jeho konci – více či méně sebevědomý – občan. Zadumaný až melancholický mladý muž, symbol romantismu, se změnil v občana, využívajícího technických výtvarných a politických práv. Někdejší stavovské uspořádání bylo vystřídáno

⁶ HORSKÁ, MAUR, MUSIL: Zrod velkoměsta, s. 197.

⁷ Srov. Otto URBAN: K některým aspektům životního stylu českého měšťanstva v polovině 19. století. In: Město v české kultuře 19. století. Sborník symposia pořádaného Národní galerií v Praze ve spolupráci s Ústavem teorie a dějin umění ČSAV u příležitosti 2. ročníku Smetanova festivalu v Plzni ve dnech 4.–6. března 1982. Praha 1983, s. 35.

uspořádáním směřujícím k vytvoření občanské společnosti. První polovina 19. století byla epochou, v níž se všechny uvedené změny připravovaly, revoluce let 1848–1849 je urychlila, po krátkém přerušení byly obnoveny v průběhu 60. let a završeny v letech před první světovou válkou. Celé 19. století přineslo pak v habsburské monarchii výrazné zesílení účinnosti ekonomického faktoru jako prostředku sociálního vzestupu. Činorodou prací plodící peníze se přestalo pohrdat, ba dá se říci, že podnikání začalo být vážené. Když se v lednu 1871 vdávala jistá Barbora Formánková za majitele továrny na kávové náhražky Františka Xavera Buvu, zaujali František Palacký a František Ladislav Rieger, staří rodinní přátelé, zcela protichůdné postoje. Zatímco „starý pán Palacký“ (o němž se jistě ne nadarmo říkalo, že člověk pro něj začíná teprve od přídomku „von“) ocenil ženicha poněkud deklasující větou: „Vše dobré jsme o něm slyšeli, jen tu cikorii kdyby nevyráběl,“ o generaci mladší Rieger, znalý národohospodářské vědy, projevil smysl pro realitu: „Otec je málo praktický. Továrna je dobrá věc, třeba na viks, jen když vynáší.“⁸ Despekt k podnikání nebyl však pravidlem – vždýt se v něm angažovali i někteří dynamičtí šlechtici. A naopak: v průběhu napoleonských válek bylo nobilitováno několik nejzdatnějších obchodníků, neřkuli lichvářů. Běžná zůstala nobilitace vysokých státních úředníků, šlechtické přídomky získali někteří průmyslníci a lékaři. Kapitalistická společnost už neusiluje o model *statečného muže, kterému je čest nadevše*, ale hledá muže schopného, jehož autorita se opírá o moc, materiální či morální, muže a občana, jenž se už tolik nestará o své „distinktivní znaky“, ale o ekonomii a politiku.

19. století přineslo praktickou aplikaci všeho, co s pojmem občan souviselo. Habsburská střední Evropa jej musela začít brát vážně už od vydání Občanského zákoníku v roce 1811, i když zpočátku byl právní výklad, vzhledem k existujícímu systému a vazbám, dost složitý. Od roku 1848 vstoupily v platnost postupně čtyři ústavy, z nichž ta poslední byla v zásadě platná půl století. Stát se za tu dobu výrazně vydělil z bezvýhradného panovnického vlivu a přeměnil se podle dobových měřítek v poměrně racionálně spravovaný útvar. Na stavovském principu fungující zemské sněmy uvolnily místo moderním voleným parlamentům, státní úřady se dostaly nejenom do čela každé ze zemí, ale přiblížily se občanovi až na úroveň soudních a politických okresů, které se ukázaly jako velmi racionální článek správy. Postupem doby byla zjištěna nadbytečnost krajského článku řízení a obecný správní model se ustavil ve variantě obec

⁸ Ze vzpomínek paní B. Buvové na Fr. Lad. Riegra. In: Riegrův památník vydaný u příležitosti odhalení pomníku Dr. Fr. Lad. Riegro... Semily 1928, s. 42.

- okres - země - stát. Obec se zároveň dostala do pozice samosprávného subjektu, který odpovídal za veškerou správu svých vlastních záležitostí.

Díky širokým možnostem mobility lidé velmi zvolna přestávali být „odněkud“. Ještě na počátku 19. století uzavírali manželství a umírali zpravidla ve stejném farním obvodu, v němž se i narodili. Kolem roku 1900 to už platilo podstatně méně. Obyvatelé evropských zemí, české nevyjímaje, se hýbali stále více - nejen za prací. Emigrace, znamenající významnou změnu v mentalitách,⁹ se stala celosvětovým fenoménem, migrace usnadňovala změnu sociálního statusu; mohla vést k vzestupu i sestupu. Vazba na místo slábla, zatím však zcela nezanikla. V 19. století nebyla ale domovem už jen obec, ale vlast, stát.

Napoleonské války daly vzniknout nacionalismu, nacionalismus stál u zrodu nových států. Zájem o politiku, účast na politickém životě, aktivizovaný revolucí roku 1848, se týkal stále širšího spektra obyvatelstva. Politické strany se staly samozřejmostí a v průběhu století jich přibývalo.

V průběhu první poloviny 19. století zasáhly industrializace a s ní spojená urbanizace do soukromého života lidí - oddělily sféru veřejného a sféru privátního. Postupně se rozpadla široká rodina schopná zabezpečit ty své členy, kteří se ocitli v nesnázích. Rodina, základ státu a komponent občanské společnosti, nabyla na významu; heslo *rodina je základ státu* napovědělo, že smysl pro rodinu je vedle smyslu pro povinnost nejvznešenější stránkou buržoazní mravnosti.¹⁰ V prostředí středních vrstev se muž stal bytostí sféry veřejné, žena soukromé, podrobené rovněž mužské dominanci. Sféra privátního však umožnila akcentovat - vedle role hospodyně - také roli matky a manželky. Model milující, obětavé, laskavé a všeodpouštějící matky, bytosti, jejímž posláním, ba (jedinou) potřebou, je pečovat, bdít a trpět, vydržel hluboko do 20. století, odrazil se v poezii, próze a dramatu, legislativě i ve výtvarném umění. Druhá polovina století je však i nástupem a rozvinutím ženského emancipačního hnutí, spojeného s požadavkem ženského vzdělání a přístupu na trh práce, je, po éře preciozity a starého režimu, dalším obdobím krize maskulinity.

Na právním základě i fakticky začala být preferována základní vazba prarodiče - rodiče - děti, a pokud některý z těchto článků z nejrůznějších důvodů chyběl, bylo nutné ho nahradit zásahem „vnějších“ sil. Stát se začal hlásit k odpovědnosti za další život osob, které po léta působily v jeho službách, společ-

⁹ K emigraci z českých zemí srov. HORSKÁ, MAUR, MUSIL: Zrod velkoměsta, s. 132.

¹⁰ Hans HATTENHAUER: Evropské dějiny práva. Praha - München 1999, s. 504-505.

nost začala svépomocně zabezpečovat lidi bezmocné a zranitelné. Hodnoceno zpětným pohledem, žádný z těchto systémů nenabyl dokonalosti, ovšem v kontextu doby se jednalo nejprve o významné novinky, následně o propracované systémy využívající maximálním způsobem době i sobě vlastní možnosti.

Uvedené změny daly vzniknout novým formám sociability: sdružování odráží prioritu obchodu a politiky, vznik kategorie volného času i snahy o změny v postavení ženy. 19. století naučilo občany seskupovat se a využívat všech zákonných prostředků k prosazení svých zájmů. Tato doba v habsburské střední Evropě znamenala vznik a rozkvět politických stran, přinesla zpolitizování řady otázek velkého formátu i běžného dne, přitom však nezavrhl osobnost ve prospěch stranického programu. Připouštěla utilitární a proměnlivé parlamentní koalice i obstrukce, milovala slovní souboje a verbální násilnosti všeho druhu, znala dokonce facky a rvačky na parlamentní půdě. Jako politický argument byl uznáván vzduchem letící půllitr i skutečný souboj – lhostejno, zda za pomoci střelných, nebo sečných zbraní...

Přes tyto změny byla druhá polovina století v habsburské monarchii ovládnuta jedním nepřehlédnutelným fenoménem: tradicí. Více než půlstoletí seděl na trůně jediný panovník, vědomý si své povinnosti uchovat odkaz předchůdců. Nadevše se cenila zkušenost, atributem samosprávných sborů byla setrvalost: starostové úřadující z vůle voličů dvacet a více let nebyli výjimkou, muži umírající ve veřejné funkci rovněž ne. Poukaz na regulérnost jevu, jenž se děje „od nepaměti“, byl zcela legitimní, navzdory všeobecné víře v pokrok. Tak vznikala, v neměnném prostoru a ubíhajícím čase, podivuhodná směs bezmezná a nekritické víry v pokrok, akceptování všech nových směrů myšlenkových i hmotných a zarytého lpění na obecně praktikované tradici.

Změny, jež vnímal každý myslící člověk, nutily k pohledu zpět: objevily se první velké historické syntézy. Druhá polovina století uběhla také ve znamení zrodu moderního umění – nové proudy se v malířství, sochařství, hudbě, literatuře i v divadle poměrně rychle střídaly: sloh přestal být výrazem epochy. Století završil objev psychoanalýzy a teorie relativity, rozhlasu a kinematografie, vznik odborů a družstev.

Závěr *dlouhého* 19. století byl drastický: stal je jím čtyřletý válečný konflikt. Pro vojáky bojujících armád byla i tlumená šedomodrá barva kabátů příliš nápadná (jaký rozdíl ve srovnání s dobou malého Korsičana!). Jejich nositelé vzdorovali i podléhali „novotám“: bahnu zákopů, bojovým plynům, tankům a letadlům. Generálové se jen ojediněle vyskytovali v první linii, pro civilní obyvatelstvo se válka stala každodenní realitou, která se nedala obejít ani daleko od fronty. I válka byla koneckonců důsledkem *pokroku a tvořivé lidské práce*.

I. KULISY KAŽDODENNOSTI: SVĚT, KTERÝ JE KOLEM

OBCHODY A NÁKUPY

V předindustriální společnosti byl vztah mezi výrobou a spotřebou asymetrický. Společnost – tak jako je tomu dodnes – mohla sice spotřebovat jen to, co bylo vyrobeno, ale na rozdíl od společnosti industriální či postindustriální zde výroba předcházela poptávce. Kvůli nevolnictví, robotě, kvůli značné míře hospodářské autarkie a neexistenci terciárního sektoru nebyly vztahy lidí k předmětům a vzájemné vztahy mezi lidmi určeny jednoznačně – či dokonce výhradně – ekonomickými faktory. Devatenácté století představuje z hlediska směny a spotřeby důležité období: na jeho počátku lidé prodávali a kupovali způsobem, který se příliš nelišil od středověkých zvyklostí. Na jeho konci už bylo nakročeno ke konzumní společnosti.

Až do poloviny 19. století nevznikalo bohatství v oběhu zboží, ale spočívalo ve vlastnictví půdy, ať polí, pastvin, lesů, rybníků... Jediné vlastnictví půdy bylo atributem moci a bohatství, odtud snaha každého zbohatlého měšťana „zakoupit“ se, získat pozemkový majetek. Skutečná směna se odehrávala pouze ve městech, nicméně vzhledem k tomu, že každý jen trochu zámožnější měšťan vlastnil za hradbami pozemek a že v městských domech bylo běžně chováno domácí zvířectvo, lze i zde pozorovat jistý stupeň soběstačnosti v zásobování potravinami. Hlavní tíha výroby spočívala na poddaném venkovském obyvatelstvu, které tvořilo zdaleka největší procento obyvatel té které země. Vzhledem k tomu, že se snažilo být co nejvíce soběstačné, představovalo jen zanedbatelnou kupní sílu. Jediný artikl dálkového obchodu, který byl nezbytný pro tuto početně rozhodující vrstvu obyvatelstva, představovala sůl.

Předpokladem vzniku moderní společnosti je bohatství vznikající oběhem zboží, tedy ve spotřebě. V 16.–18. století se v řadě evropských států uplatnil merkantilismus, směr státní hospodářské politiky usilující o vytváření a hromadění obchodního kapitálu uvnitř státu, cíleně podporující vše, co vede k posílení domácí výroby, obchodu a vývozu (reakcí na něj byl ve Francii fyziokratismus, založený na přesvědčení, že bohatství je v půdě). Ve směně má rozhodující převahu město, hlavním aktérem je obchodník, v návaznosti na něj podnikatel vůbec. Specifickou formou rakouského merkantilismu byl ka-

meralismus, zdůrazňující nutnost budování silných centrálních orgánů. Sonnenfelsovy či Hornigkovy představy vzbudily sice panovnické sympatie, nicméně finanční situace monarchie vedla spíše k využití představ fyziokratů. Jediným přínosem aplikace jejich učení bylo částečné omezení pravomoci cechů, k němuž došlo ještě za vlády Karla VI. ve 30. letech 18. století. Cesta k tržní kapitalistické společnosti, v níž se všechno stává zbožím, která se vyznačuje nejen vyspělým zemědělstvím, průmyslem a obchodem, ale i dostatečně rozmanitou terciární sférou, byla dlouhá a trnitá.

Trhy, krámy, obchody

Ještě v nejstarší české encyklopedii, v Riegrově *Slovníku naučném*, najdeme vysvětlení, že obchod je po živnostensku prováděné zprostředkování směny zboží. Obchodníkem mohl být jak bezprostřední výrobce, tedy švec, pekař, truhlář, tak osoba, která se zaměřila jen na tuto „živnostenskou“ směnu zboží – hokynář, podomní obchodník i třeba zámožný rejdař.¹¹ V průběhu 19. století se však tato definice přezila: na tuto skutečnost upozornil *Ottův slovník naučný nové doby*, který definuje jednoznačně obchod jako hospodářskou činnost za účelem zhodnocení zboží změnou místa a času.¹² Pod pojmem obchod se tedy rozuměla jak vlastní fyzická distribuce zboží, tak tvoření poptávky po tomto zboží; s tvořením poptávky souvisí i vznik reklamy, která je neodmyslitelným jevem moderního podnikání. Moderní obchodní podnikání se tak přestalo omezovat jen na pouhou peněžní směnu zboží, jejíž podstatou je oddělení zemědělství od řemesla; ta tvořila jen jednu jeho část, přidal se „moderní“ obchod s penězi, rozšířil a strukturoval obchod s nemovitostmi.

Zatímco obchodu s penězi a nemovitostmi se neúčastnili v žádné společnosti všichni dospělí svéprávní jedinci, směna zboží se týkala všech – včetně dětí, osob nezletilých, případně i právně nezpůsobilých. Ti všichni byli potenciálními, s potřebným obnosem v kapse pak reálnými zákazníky.

Nejstarším místem, kde mohli své peníze uplatnit, byl trh neboli tržiště. Jako místo směny má své kořeny již v antice, smetlo ho však stěhování národů. Středověký člověk se tak znovu učil to, co už kdysi jeho předchůdci uměli: směně zboží.

¹¹ Slovník naučný, 5, 1866, s. 952–955, heslo Obchod.

¹² Ottův slovník naučný nové doby, 5/1, 1938, s. 511–512.

Výroční trhy (jarmarky) a běžné trhy týdenní byly nejen důležitým prostředníkem směny, indikátorem i stimulatorem výroby, tedy nositeli ekonomické komunikace. Velmi důležitou roli sehrály také v sociální komunikaci. Přispěly ke zformování spádových tržních okruhů, což bylo velmi důležité – mimo jiné – pro vytvoření funkčního správního systému. Nejdůležitější roli při vytváření tržních okruhů sehrály trhy obilí. Není divu, vždyť mouka byla až do 19. století vůbec nejdůležitějším produktem, různé obilné kaše a chléb zůstávaly hlavní potravou lidových vrstev. Na jejich dosažitelnosti záviselo bytí či nebytí komunity, jejich nedostatek či finanční nedostupnost býval příčinou sociálních ořesů. Oblastní tržní region představoval zpravidla několik měst, tržních vesnic a městeček tvořících základnu místní obchodní sítě. Všechna tato větší i menší sídla se podílela na výrobě, ale jen v jednom z nich, jevícím se z různých aspektů jako nejvýhodnější (výhodná poloha, dostupnost, sídlo církevní správy atd.), se soustřeďovaly tržní transakce, směna zemědělských a řemeslných produktů. Jarmarky a trhy přispěly ke zformování spádových tržních okruhů, což bylo velmi důležité – mimo jiné – pro vytvoření funkčního správního systému. Díky vzniku spádových tržních okruhů zanikla některá raně středověká správní centra, která začala hospodářsky zaostávat (např. Prácheň, Kouřim), a byla vystřídána středisky ekonomicky čipernějšími: Pískem, resp. Mladou Boleslaví...

Jarmarky se konaly v pevně stanovených termínech, určených podle církevních svátků: v Hradci Králové na den Nanebevzetí Panny Marie, 15. srpna. V Pardubicích byl jarmark na sv. Vavřince, 10. srpna. Jarmarky se udržely až do 20. století a trvaly zpravidla několik dní. Ve větších centrech přestal brzy jeden výroční trh stačit, proto přibývaly další – v Hradci Králové v úterý po Třech králích, na třetí úterý postní a v úterý po sv. Trojici. Kromě toho se ročně konalo ještě šest dobytčích trhů;¹³ velmi oblíbený býval trh svatomartin-ský a předvánoční mikulášský, konaný ve všech jen trochu větších městech.

Na jarmarku nabízeli prodejci z blízkého i vzdálenějšího okolí široký sortiment zboží, především řemeslnické výrobky, dobytek, luxusnější či méně obvyklé zboží. Ekonomický význam jarmarku pro město byl nepřehlédnutelný, založený na vybírání cel a mýt (z každého vozu, který přijel do města, z každého soudku vína...). Právo vybírat tyto poplatky spadá hluboko do minulosti: stanovilo je většinou již privilegium konat jarmark, vydané pánem města (králem, biskupem, světskou vrchností). Jarmark měl vedle obchodní-

¹³ Josef Mirovít KRÁL: Původce po biskupství královéhradeckém. I. Hradec Králové 1825, s. 23–24.

ho aspektu i význam společenský, byl nadlouho jednou z nejvýznamnějších forem sociability, příležitostí k pravidelnému setkávání lidí ve větším měřítku, příležitostí k šíření novinek a „zaručených“ zpráv, příležitostí k podívaně. Spolu s prodejem zboží se konaly nejrůznější atrakce, do města přicházeli kejklíři, hudebníci, potulní komedianti. Jarmark znamenal oživení města, tržby pro krčmáře a formany. V kostelní kasičce přibýlo milodarů. Ekonomický vztah město – škola vyjadřovala jistě zajímavá skutečnost, že mimořádný plat, jarmarkáles, náležel o jarmarku i městskému učiteli. Setkáme se s ním ještě v prvních desetiletích 19. století. A v době předbřeznové se významná tržní centra, v nichž se nacházelo sídlo tiskárny, jako byl Hradec Králové, Pardubice, Jičín, Plzeň, stala většinou i centry národní agitace...

Ne všechny zvyky a charakteristiky související s jarmarkem se udržely po celé 19. století, přesto byl ještě na počátku 20. století výroční trh mimořádnou a pozornost vzbuzující událostí. Strukturoval rok, byl významným přerušením toku každodenního života.

Vedle jarmarků se v městech i městečkách konaly pravidelné týdenní trhy, příležitost k všednímu, vlastně každodennímu nákupu. Neboť označení „týdenní“ je, především v případě lidnatějších center, poněkud zavádějící: trhy mohly podle potřeby proběhnout v týdnu i několikrát. Zatímco na jarmarku stál v popředí řemeslný produkt, na týdenních trzích je to produkt zemědělský: spotřební středisko (město) je zásobováno zemědělskými výrobky, které samo není schopno v plné míře zajistit. Je tedy zřejmé, proč týdenní trh nabyl významu právě v 19. století, proč si ho udržel téměř po celé století následující a proč vhodně doplňuje strukturu obchodů ještě v současnosti. Celé generace hospodyň chodily pro většinu běžných (hlavně čerstvých) potravin na trh. Trh pomáhal zakotvení v čase: bylo třeba přijít brzy ráno, kdy vejce, máslo, tvaroh, drůbež, zvěřina, maso, ryby byly čerstvé a kdy kupující měli z čeho vybírat. Vedle potravin nabízeli trhovci i košíkářské, hrnčířské, kartáčnícké a další výrobky, nicméně v sortimentu mnohem chudším, než tomu bylo na jarmarcích.

Ve větších městech docházelo často ke specializaci týdenních trhů podle druhu zboží: konaly se trhy uhelné, dobytčí, koňské, vlněné, ovocné, zelné, rybí, kurné, bramborové, masné. Každý z nich našel již ve středověké topografii města svou přesnou lokalizaci – odtud místní názvy, s nimiž se setkáváme ještě v současnosti.

V Praze proslul – především svým koloritem – trh vaječný, který se nacházel v Rytířské ulici – rozkládal se od Uhelného trhu až po Můstek. Nabídka se neomezovala pouze na vejce, jak by se podle názvu zdálo, prodávala se

zde většina produktů živočišné výroby. Vaječný trh proslavil jak známý obrázek Ludka Marolda, tak drobné literární práce – za jiné jmenujme vzpomínky Ignáta Hermanna.¹⁴

Specifické bylo každodenní zásobování města mlékem, pro jehož konzervaci či dlouhodobější uchování nebyly až do rozšíření pasterizace, resp. chladniček, podmínky. Čerstvé mléko určené pro konzum, zvané *teplé mléko*, skupovali dovozci od hospodářů a ještě v polovině 19. století dopravovali do měst v dřevěných putnách nebo hliněných džbánech. První plechové konve se ojediněle vyskytly v sedmdesátých až osmdesátých letech. Dovozy, ať řídili povozy tažené koňmi či mlékařské vozíky tažené psy, se předháněli, aby se dostali co nejbližší k městské bráně a byli připraveni na pátou hodinu ranní, kdy se brány otvíraly. O šesté už chodily hospodyně, kuchařky či služebné pro mléko, a tak není divu, že mlékaři mívali do 8–9 hodin vyprodáno. Pouliční obchod nepodléhal hygienické, kvalitativní ani cenové kontrole, přesto měl důvěru hospodyn, zvláště těch z dolních vrstev (městské domácnosti středních a vyšších vrstev mívaly své osvědčené dodavatele), které často přišly do města teprve nedávno z venkova. K „hygienickým“ parametrům tohoto prodeje se odmítavě vyjadřovali lékaři i propagátoři moderního a zdravého mlékárenství.¹⁵

Nároky kladené na zásobování velkých měst potravinami vedly ke vzniku prvních tržnic, velkých tržišť se zastřešením, které mělo chránit trhovce i kupující před rozmary počasí. Ve Francii či Itálii se objevily již v období renesance. Původně byly stavěny ze dřeva, pak se objevily objekty kamenné, pro jejichž umístění byla rozhodující blízkost vodního toku, případně jiné komunikace, později též železniční tratě. Tržnic přibývalo ve druhé polovině 19. století, kdy jejich početní nárůst přivodila postupující urbanizace a rozší-

¹⁴ „Od časného rána do samého poledne, a i přes poledne, zvláště v sobotu a před svátkem, býval tu nesmírně rušný život, mnohdy i velmi křiklavý, neboť mezi prodáváči vznikaly časté hádky a potyčky z podnětů nejmaličernějších... To když nějaká ‚venkovská vrána‘ prodávala máslo, tvaroh, sýr atd. o krejcar laciněji než usedlé pražské ‚stánkařky‘. Pak ovzduší Vaječného trhu houstlo výkřiky a nadávkami, jakých v žádném slovníce nenajdete, a ta těžká i šťavnatá slova praskala nad hlavami kupujících paniček jako výbušné střely. Mladé hospodyňky, jejichž sluch nebyl ještě krasomluvou Vaječného trhu otužilý, prchávaly odtud zděšeny...“ Ignát HERRMANN: Před padesáti lety. Drobné vzpomínky z minulosti. 2. Praha 1939, s. 31.

¹⁵ „Obchod vede se ve znamení staré báby z vozíkem. Baba, viditelný a nejskrovnější bacilus v mlékařství, zasluhuje popsání. Jezdí pro pomluvy a klepy, chodí sázet do loterie, dohazuje ženichy, převáží kořalku a různé mlsy v putně, v níž vozí pomeje pro kozu a prase, mléko bryndá vodou a do mléka namíchá bakterií tyfových.“ Čeněk CHAROUSEK: Význam bakterií v mlékařství. In: Základy mlékařství, Kostelec n. Orlicí 1898, s. 50.

ření dopravní sítě. Kladly nároky nejen na dopravu, ale bylo zde třeba zajistit likvidaci odpadu (odvoz nebo spalování na místě), jakož i zázemí pro prodávající a kupující.

Světové proslulosti si vydobýly pařížské *Halles centrales*, ztvárněné v Zolově *Břichu Paříže*, dvanáct oddělených pavilonů s litinovou konstrukcí. Fascinovaly i české návštěvníky města na Seině, pro které znamenaly jak možnost levného stravování, tak nezvyklou podívanou¹⁶ – Pražané se totiž museli poměrně dlouho obejít bez tržnice. První se objevila až tržnice Staroměstská, postavená teprve v polovině devadesátých let 19. století, následovaly tržnice v dalších částech Prahy.

Od starověku se paralelně vedle trhů vyskytovaly rovněž obchody, *krámy*. Dlouho to byly pouhé místnosti, v nichž obchodník, až do 19. století zpravidla totožný s výrobcem, prodával zákazníkovi určitý sortiment zboží. První zprávy o nich pocházejí opět ze starověkého Řecka a Říma, díky Pompejím a Herkulaneu máme rovněž poměrně konkrétní představu o jejich podobě, víme dokonce, že užívaly reklamy. Počátky *krámu* patřícího k obrazu 19. století spadají do středověku, respektive raného novověku. Jeho funkční proměny jsou provázány proměnami stavebních dispozic měštanských domů. V městech se šetřilo pozemky, domy měly do ulice úzká průčelí, dispozici do dvora, byly jedno- či vícepátrové. Jejich součástí bývaly široké průjezdy, podél kterých byly krámy umístěny. Pouze malé okno do ulice (eventuálně do podsíně) upozorňovalo na jejich existenci. Sami obchodníci (ale i zákazníci) rozlišovali mezi obecným označením krám a specifickým kvelb;¹⁷ druhý výraz se užíval od druhé poloviny 19. století pro obchody „smíšeného“ či – noblesněji – „koloniálního“ zboží.¹⁸

Vzhledem k reálné obavě před požárem bylo zboží skladováno ve sklepech. Ostatně pražský *Ungelt* (slovo *Ungelt* značilo původně každou mimořádnou

¹⁶ „Když v noci se vozí pro břicho Francie z venkova různé zeleniny a potraviny v nákladních vozech na kolejích tramvají, tak se nakupí jich tolik v místech, kde jsou tržiště ‚Hally‘, že dosahují takové pyramidy např. karfiolu do výše našeho I. poschodí, a co takových hromad všeho možného je zde sveženo. A potom ten život na trhu, v hospůdkách, kavárnách, ten spěch, kdy do rána zase musí všechno zmizet. Z toho potom, co se utrousí zbytků rozličných i masa, dělají pak zvláštní prodavači ‚ragout‘ ve velkém kotli a každý chudák si smí jednou bodnout dovnitř kotle za 2 sous, a co vytáhne, je jeho oběd. Někdy jsem vytáhl kus masa a někdy brambor; tu jsem musel bodnout ještě jednou i vícekrát, až jsem něco kloudného k nasycení vytáhl.“

Josef MAŘATKA: Bylo to roku 1900. Archiv Národní galerie Praha-Zbraslav, inv. n. nestr.

¹⁷ Das Gewölbe – klenba, klenutí, sklep; krám, komora – z toho „kvelb“. Josef RANK: Kapesní slovník jazyka českého a německého. Praha 1860.

¹⁸ Ignát HERRMANN: Před padesáti lety. Drobné vzpomínky z minulosti. I. Praha 1926, s. 50.

dávku vypsanou proti zvyku, později dávku z nápojů, hlavně vína, pak se výraz užíval pro jakoukoli daň vybíranou ve městě z prodaného zboží) v Týnském dvoře byly původně jen sklepy, bez vlastních účelových prostor k prodeji.

Podobně jako trhy, i krámy se topograficky sdružovaly podle artiklu, který nabízely: snad největší proslulosti nabyly v každém městě masné krámy. Nacházely se ve všech třech městech pražských, na Novém Městě pražském ještě na počátku 20. století. Proslulé Masné krámy v Českých Budějovicích jsou doloženy k roku 1364, v Plzni, kde našly místo mezi vnitřním a vnějším pásmem hradeb, roku 1392. Sloužily až do poloviny 20. století. Pro jejich stavební půvab neměli lidé 19. století valného smyslu – tato místa kolem sebe šířila nepříjemný zápach a poskytovala útulek mouchám a červům. Dobytek se porážel na místě, v Praze až do roku 1895, kdy byla postavena veřejná jatka v Holešovicích. Porážka a zpracování masa zde podléhaly na základě jatečního zákona z roku 1889 zdravotnímu doзору. Městská jatka, která nahradila soukromá a v nichž se postupně koncentrovala porážka zvířat, vznikala také v ostatních větších městech. Patřila k moderní komunální hygieně.

V městech s početnější židovskou populací prodávaly specializované řeznické krámy patřící židovským řeznickým mistrům košer maso. Někde se rovněž setkáme se specializovanými prodejci koňského masa, jehož konzumace byla rozšířena hlavně mezi chudinou.

Ve srovnání s masnými krámy působila přitažlivějším dojmem máselná podsín, sdružující krámy s mléčnými výrobky, především s máslem. Ani zde však o nějaké hygieně prodeje nemohla být řeč – nejen kvůli výše zmíněnému způsobu distribuce mléka, ale i proto, že zákaznice zcela bez zábran zboží ochutnávaly a dotýkaly se ho.

Většina krámů se dlouho opírala o vlastní produkci. Živnostenský řád vydaný roku 1859 zrušil cechy. Obchodníci se zařadili mezi provozovatele živností a museli respektovat nová pravidla. Další půlstoletí bylo věkem „dětských nemocí“: živnostenský řád byl několikrát novelizován,¹⁹ přesto znamenal převrat: proklamoval naprostou volnost výroby a odbytu.

Pod pojmem *živnost* se rozumělo každé zaměstnání provozované po živnostensku, tedy samostatně, na vlastní účet a s účelem dosažení zisku. Patřila sem tedy výroba, obchod, služby. Z hlediska aktivit se živnosti dělily na *živnosti výrobní*, v nichž na základě zpracování surovin vznikaly nové předměty, nové zboží. Jednalo se o všechny živnosti řemeslné. Pod živnosti *obchodní*

¹⁹ Roku 1883, 1885, 1897, 1907.

patřily činnosti, kdy provozovatelé prodávali nakoupené zboží beze změny, maximálně mírně upravené. Konečně v *poslužných* živnostech konali provozovatelé své služby za úplat. Z hlediska podmínek nezbytných k provozování původně rozlišoval živnostenský řád jen živnosti *koncesované* a *svobodné*, v roce 1883 byla zavedena také skupina živností *řemeslných*, u nichž byl požadován průkaz způsobilosti. Uchazeč o živnostenský list musel mít výuční list a tovaryšskou zkoušku. *Koncesované živnosti* byly vázány nejen na určitou prokazatelnou kvalifikaci, ale i na místní podmínky, to znamená, že příslušný živnostenský úřad je nemusel povolit, udělit jim koncesi: jednalo se o knihupectví, dopravu osob, vetešnictví, cestovní kanceláře, knihtiskárny, stavební firmy, výrobu a výčep lihovin, výrobu hracích karet a další. Pokud byl takových podniků v místě dostatek, žadatel odešel s prázdnou, bez *koncese*. Živnosti, které se nedaly zařadit ani mezi řemeslné, ani mezi koncesované, byly *svobodnými živnostmi*. Do této skupiny patřila umělecká a literární činnost, vychovatelství, výroba papírenského a kosmetického zboží, hraček, prádla, praní prádla, těžba kamene a řada obchodních živností.

Pestrý obraz živnostenského podnikání v českých zemích přibližuje nejen vzpomínková či krásná literatura, ale i adresáře a schematické jednotlivých měst či okresů. Během 19. století mizí sice krámy barvířů, dýmkařů, lupenkářů, bičařů, holařů, perletářů, prýmkařů, mečířů, cvokařů, špendlíkařů, jehlařů, kotlářů, cínařů, voňavkařů či škrobařů, nicméně v adresářích přelomu století stále figurují bednáři, hrnčíři, mýdlaři, pletaři, perníkáři (někdy společně s cukráři), pilníkáři... a samozřejmě čalouníci, klempíři, krejčí, lékárníci, pekaři, řezníci, sklenáři, ševci, truhláři, uzenáři... Jak je vidět, „soumrak řemesla“, na který v posledních desetiletích 19. století zehrali někteří současníci, nepostihl rovnoměrně všechny obory rukodělné práce.²⁰ Jako „krámy“ bývaly označovány i provozovny služeb, především holičů či lazebníků, nově se objevují živnosti malířů pokojů, výrobců sodové vody a fotografií. Místo řemesel zaniklých v důsledku strojové výroby spotřebního zboží zaujaly početné narůstající stavební živnosti, dokládající stavební rozmach měst v druhé polovině 19. století.²¹ V adresáři Německého Brodu z roku 1892 je uvedeno na 67 živností.²²

²⁰ Srov. Pavla VOŠAHLÍKOVÁ: Řemeslo a řemeslníci v rytmu všedního dne ve 2. polovině 19. století. In: Jiří MATĚJČEK, Jana MACHAČOVÁ: Studie k sociálním dějinám 6, Kutná Hora, Opava. Praha 1996, s. 47–62.

²¹ HORSKÁ, MAUR, MUSIL: Zrod velkoměsta, s. 143, 149

²² Engelbert AMBROŽ a Dominik BLECHA: Úplný adresář, dějiny a památnosti královského města Německého Brodu. Německý Brod 1892, s. 175an.

O malovýrobním charakteru ekonomiky českých zemí svědčí skutečnost, že v roce 1890 připadala v českých zemích jedna výrobní živnost na 46 obyvatel, každá obchodní živnost obhospodařovala v průměru 88 osob. V roce 1900 připadala jedna obchodní živnost již jen na 67 obyvatel.²³ Živnostníci si udrželi v Československu významné pozice v každodenním zásobování obyvatelstva a v drobných službách až do počátku padesátých let 20. století, kdy byli násilně vyvlastněni. Pracovali většinou sami, se členy rodiny, nebo zaměstnávali jednu, jen zřídkakdy více nájemných sil.

Nejrozšířenějším typem obchodu bylo od druhé poloviny 19. století hokynářství. Jejich počet byl úctyhodný i v menších městech: v roce 1892 připadalo v Německém Brodě na jedno hokynářství 287 obyvatel, o něco později v Jičíně 273 obyvatel, v Novém Bydžově 293 obyvatel.²⁴ V adresáři města Náchod je uvedeno 22 hokynářství a 37 obchodů „dle paragrafu 38“, rozumějme podle paragrafu 38, odstavce 5 Živnostenského řádu, umožňujícího v takovém obchodě prodávat všechno, co bylo pro domácnost třeba: potraviny, nápoje, koření, kávu, čaj, ale i nádobí, nářadí a petrolej. Co oba typy obchodu odlišovalo, už sotva zjistíme: na první pohled se v obou případech jednalo o hokynářství. V městě majícím podle sčítání obyvatel z roku 1900 celkem 10 049 obyvatel tak připadlo jedno hokynářství na zhruba 170 obyvatel.²⁵ Prodejní doba byla dlouhá, mělo se zavírat ve 20 hodin, ale hokynář zásadně neodmítal zákazníky, kteří zaklepali na okno nebo na dveře i po uzavření obchodu. Potraviny však mohl obyvateľstvo nakupovat rovněž u obchodníků s ovocem či zeleninou, s vejci (uvedené artikly se ale přednostně nakupovaly na trzích) a konečně u lahůdkářů – všechny tyto obchody uvádějí adresáře okresních měst pro přelom století.²⁶

V průběhu druhé poloviny 19. století došlo rovněž k radikální proměně dosavadní podoby krámu. Do novodobého krámu (stále více se užívalo slova „obchod“) se vcházelo zvláště upraveným vchodem z ulice. Často dis-

²³ Milan HLAVAČKA: Lidé v dějinách. Doba konstituční. Praha 1995, s. 31.

²⁴ Dle AMBROŽ a BLECHA: Úplný adresář, dějiny a památnosti královského města Německého Brodu, *passim*; Václav KUDRNÁČ: Úplný adresář a popis politického okresu jičínského. Turnov 1900, *passim*; Václav KUDRNÁČ: Úplný adresář a popis politického okresu novobydžovského. Turnov 1912, *passim*.

²⁵ Dle Václav KUDRNÁČ: Úplný adresář a popis politického okresu náchodského. Turnov 1907, *passim*.

²⁶ AMBROŽ, BLECHA: Úplný adresář, dějiny a památnosti královského města Německého Brodu, *passim*; KUDRNÁČ: Úplný adresář a popis politického okresu jičínského, *passim*; KUDRNÁČ: Úplný adresář a popis politického okresu náchodského, *passim*; KUDRNÁČ: Úplný adresář a popis politického okresu novobydžovského, *passim*.

ponoval rozšířeným oknem, v němž se nacházelo vystavené zboží. Zákazník vybíral ze zboží, které obchodník vystavil i uvnitř, na pultě. Nepřehlédnutelnou se stávala snaha respektovat kvantitativní aspekty prodeje: na pultě se objevily váhy a později i pokladna (přispělo k tomu přijetí metrické soustavy s účinností od 1. ledna 1876 a zavedení korunové měny v roce 1892). Obchodníci stále zřetelněji usilovali o určitou estetičnost prostoru: od počátku 20. století se začínají užívat pulty zakryté skleněnou deskou a opatřené zásuvkami. Transakce musely být relativně rychlé, odtud obliba příručních skladů zboží. Jednání mezi obchodníkem a dodavatelem opouštělo privátní prostory – součástí obchodu se u movitějších stávala kancelář. Tak docházelo k oddělení prostor výrobních, obchodních a privátních.

Po polovině 19. století se zrychlila specializace obchodů. Přibývalo jich, jejich rozmístění zůstávalo ale nerovnoměrné. Obchody orientující se na zámožnější klientelu (uzenářství, kloboučnictví, klenotnictví, hodinářství, kožešnictví) se nacházely výhradně v centru města. Od druhé poloviny století se orientace na vybranou klientelu projevila v prodeji potravin; vybranější sortiment začali prodávat lahůdkáři. V 60. letech se jich v Praze nacházelo už několik. Vzhledem ke kapitálové náročnosti se zde uplatnil především německý kapitál, tradičně silnější než kapitál český. Nejznámější byl slavný obchod *Brüder Schwertassek*, později jen *Franz Schwertassek*, vedle domu Platýz na Ferdinandově třídě. U „Švertásků“ se také vařilo, pořádaly bankety a svaatební hostiny. Prodávaly se zde citrusové plody, rybí speciality, vybrané uzeniny (proslulé byly Chmelovy pražské šunky, Cibulkova šunka, Macháčekovy taliány, Koulovy vuřty), sýry, kaviár, hlemýždi, škeble, ústřice, zvěřina, dovážená vína, pražená káva, čokoláda...²⁷ Svě místo na slunci získávaly cukrárny – cukráři se osamostatnili od pekařů a perníkářů (těch naopak ubývalo) a na přelomu století už mezi pražskými potravinářskými živnostmi co do počtu zaujali třetí místo, po řeznících a pekařích.²⁸ Těmto živnostem, provozovaným na základě zvláštní živnostenské koncese pro hostinské, uctívaným především školáky a staršími dámami, se dařilo i mimo Prahu.²⁹ Ně- které z regionálních cukrovinkářských tovarů získaly celozemskou proslu-

²⁷ Ignát HERRMANN: Před padesáti lety. Drobné vzpomínky z minulosti. I. Praha 1926, s. 56an.

²⁸ Ottův slovník naučný, 20, s. 493, elektronická verze.

²⁹ Srov. Marie MACKOVÁ: Cukrárny. Nejen o cukrářích a cukrovinkách. In: Olga FEJTOVÁ, Václav LEDVINKA a Jiří PEŠEK (ed.): Dobrou chuť, velkoměsto. Sborník příspěvků z 23. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ve spolupráci s Institutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy ve dnech 5. a 6. října 2004 v Clam-Gallasově paláci v Praze. Praha 2007, s. 417–423.

lost: Lomnice nad Popelkou se proslavila suchary, které pekl od roku 1810 Antonín Jína, východočeský Miletín perníčky zvanými „modlitbičky“, které od roku 1864 vycházely z domu Josefa Erbena, o patnáct let později začal hořícký Karel Kofránek péct proslulé trubičky.

O nízké koupěschopnosti části obyvatel naopak svědčí přetrvávající obliba kramářství – obchodů s opotřeбенým zbožím, z větší části s oděvy. Bývaly zpravidla v rukou židovských obchodníků, a to nejen v Praze, kde se nacházely především v Páté čtvrti, ale například i v Novém Bydžově; tam bylo v roce 1912 celkem 25 kramářů – jeden takový obchod tak připadal na 304 obyvatel.³⁰

Převratnou novinku ve vytvářející se obchodní síti představovaly obchodní domy.

První se objevil roku 1824 v Paříži, byl jím obchodní dům la Belle Jardinière založený Pierrem Parissotem. Zůstal nadlouho jediný, teprve po polovině století obchodních domů v Paříži přibývalo: roku 1855 Louvre, o deset let později Printemps. Roku 1869 byla postavena velká budova pro Bon Marché, rok nato se rozzářily výlohy v Samaritaine, roku 1895 zahájily prodej Galeries Lafayette. Pařížské obchodní domy disponovaly mnoha triumfy: velkou plochou, volným vstupem, pevnou cenou, dobrým osvětlením, několika podlažími. Ceny byly zpravidla nižší než u detailistů, nakupovat mohly i dělnice.³¹

Obchodní dům byl nejen zdrojem zboží, prostorem nákupů, ale i podívanou. Kupující mohli procházet jednotlivými odděleními, prohlížet, osahávat, zkoušet. Mohli využít sezonního výprodeje, prodeje předstřižených kusů látek – kuponů, přemii za nákup překračující určitou sumu. Obchodní domy nabízely dárky dětem doprovázejícím nakupující matku. Zboží bylo možno reklamovat, ba dokonce vrátit, pokud se v průběhu několika dnů přestalo líbit. Domy na pravém břehu Seiny ohromovaly rozměry, lákavými výlohami, širokou škálou zboží i počty zaměstnanců. Obchodní dům je příkladem „demokratického pololuxusu“: transformuje určité druhy zboží kdysi určené výhradně elitě ve zboží běžné spotřeby.³² Katalogový způsob prodeje umožňoval, aby se s nabídkou zboží seznamovali i potenciální zákazníci v cizině – Praha nebyla výjimkou. Propagace se vyplatila: obchodní domy v Paříži přitahovaly i příležitostné návštěvníky – respektive návštěvni-

³⁰ Václav KUDRNÁČ: Úplný adresář a popis politického okresu novobydžovského. Turnov 1912, s. 46an.

³¹ La mode et ses métiers. Du XVIIIe siècle à nos jours. Paris 1981, s. 30–31.

³² Gilles LIPOVETSKÝ: Věčný přepych. Praha 2005, s. 64–65.

³³ Srov. např. Johanna KUFNEROVÁ: Z cesty a výstavy pařížské. ženské listy, 28, 1900, 161an., 29, 1901, s. 4an.; dále Nové módy I, 1890, č. 22, s. 3–5.

ce – z českých zemí.³³ Praha za Paříží poněkud pokulhávala: za první zdejší obchodní dům lze považovat podnik *moravského* vlastence a filantropa Jana Neffa, jenž roku 1863 se svým společníkem Eduardem Hrubým (když po „prohře“ na berlínské burze zmizel, stal se Neff jediným majitelem) otevřel na dnešních Příkopech obchod s „galanteriemi“ předměty. Sortiment nebyl sice příliš široký, zpočátku se prodával porcelán a čínské stříbro, za zmínku však stojí, že Neff tento proklamativně *slovanský* obchod otevřel v místě, které bylo tradičně považováno za baštu pražských Němců. Jeho název byl ostatně nejen český a německý, jak bylo v Praze zvykem, ale i polský a ruský. Nabídku zboží rozšiřoval a měnil, přibýlo kuchyňské náčiní, ohnivzdorné pokladny, Thonetův ohýbaný nábytek a na podnět Vojty Náprstka také šicí stroje,³⁴ obratně propagoval, dařilo se mu zvyšovat obrát do té míry, že mohl podporovat četné české spolky a korporace. Pražský obchodní dům firmy Philippe Haas a synové byl postaven Na Příkopech č. 4 v letech 1869–1870. Litinová konstrukce umožnila vytvořit elegantní volný prostor s víceramenným schodištěm a výtahem. K vybavení patřil rovněž domácí telefon, vodo- vod a plynové osvětlení. Dokončen byl dokonce dříve než pařížský Bon Marché a představoval jeden z nejmodernějších obchodních domů v Evropě.³⁵ Dalším v pořadí se stal obchodní dům J. Nováka U Štajgrů ve Vodičkově ulici, vybudovaný v letech 1902–1903 podle plánů Osvalda Polívky. I on nabízel bohatý sortiment textilního zboží, módních doplňků, nábytku, výrobků z dovozu. Klientům byla k dispozici čítárna s domácími i zahraničními časopisy, pisárna, místnosti pro zkoušení oděvů, bufet. Součástí podniku byly sklady, kanceláře i šatny pro zaměstnance. Vedení obchodního domu U Štajgrů udržovalo čilé styky s vídeňskou módní tvorbou.

Prosperující obchodní domy se řídily několika zásadami. Hledaly polohu ve středu nebo poblíž středu města, na frekventované ulici nebo na náměstí. Usilovaly o vnitřní účelné řešení, tedy o přehledné uspořádání zboží, stejně jako o racionální využití místa. Klienty lákaly jejich prostorné a nápadné výkladní skříně; uvnitř pak majitelé dbali na řádné denní i umělé osvětlení. Domy se vyznačovaly promyšleným, počtu personálu a frekvencí vnitřního provozu odpovídajícím umístěním vedlejších pomocných prostor – kancelá-

³⁴ Miloš a Vladimír NEFFOVÉ: Jan Neff. 1832–1932. Praha 1932, s. 31–33. Zde i další vyličení osudů E. Hrubého, s. 36–37. Historii Neffova rodu popsal v románové pentalogii jeden z jeho potomků, spisovatel Vladimír Neff, srov. Vladimír NEFF: Šňatky z rozumu. Praha 1957; Císařské fialky. Praha 1958; Zlá krev. Praha 1959; Veselá vdova. Praha 1961; Královský vozataj. Praha 1963.

³⁵ Eva UCHALOVÁ: Česká móda. Od valčíku po tango. 1870–1914. Praha 1997, s. 29–30.

ří, skladišť, záchodů, umýváren, šaten, spojovacích chodeb, pasáží, osobních a nákladních výtahů. Nezbytností bylo zajištění požární bezpečnosti, řádné větrání a topení. Jejich promyšleně zvolená půdorysná dispozice umožňovala přehled o činnosti personálu a nakupujících. Posledním důležitým a charakteristickým rysem bylo vhodné umístění pokladen.³⁶ Skutečný rozkvět obchodních domů však nastal až po první světové válce, některé z nich však měly své kořeny už ve starším období: Ander a syn (ASO) vznikl jak obchod s galanterním zbožím a hračkami v Olomouci v roce 1906.³⁷ Objevily se také ve venkovských městech – náchodský adresář u roku 1907 uvádí – bez bližšího určení – čtyři obchodní domy.³⁸ Svými názvy se často hlásily k pařížské inspiraci: „U Pařížana“, „U Města Paříže“, „U Pařížských dětí“...³⁹ Někdy honosný název kryl trochu větší obchod se smíšeným zbožím: ne všechny obchodní domy mohly upoutat zákazníky postupy osvědčenými u obchodních domů v zahraničí...

V každém případě se na konci *dlouhého* 19. století dotvořila struktura obchodu v podobě, která přetrvala až do „znárodňovacího“ procesu. Tvořil ji podomní obchod, investičně nejméně náročný, trhy, stálé obchody, obchodní domy.

„Nákupní koš“ 19. věku

Tvrzením, že společnost může spotřebovat jen to, co umí vyrobit, neřekne nic nového. Spotřeba závisí na výrobě, na druhé straně zpětně výrobu ovlivňuje. Objem spotřeby je pak dán především kupní silou obyvatelstva, spotřeba je strukturována ekonomickými možnostmi zákazníka. Svou roli hrají rovněž individuální a skupinové postoje, preference, zájmy a vkus.

Nákup zboží je prvotně určen snahou uspokojit základní lidské potřeby. V popředí tak stojí obstarávání potravin, nezbytných oděvních součástí, snaha zaopatřit si úkryt. Již způsob uspokojování těchto základních potřeb se liší podle ekonomických možností jedince: ještě v době, kdy převládala hospodářská soběstačnost, se od sebe výrazně různily stůl prostřený na hradě od stolu v podhradí, lože velmože od pelechu chudáka, jeho špinavé a potrhané hadry od brokátu šlechtického *justaucorpsu* či solidního soukenného kabátce měšťana. V industriální společnosti je kvalita a podoba jednotlivých

³⁶ TEYSSLER-KOTYŠKA: Technický slovník naučný, 9. Praha 1933, s. 190–191.

³⁷ Jana GERŠLOVÁ, Milan SEKANINA: Lexikon našich hospodářských dějin. Praha 2003, s. 27.

³⁸ Dle Václav KUDRNÁČ: Úplný adresář a popis politického okresu náchodského. Turnov 1907, *passim*.

³⁹ Nové mody I, 1890, č. 22, s. 3–5.

výrobků odstupňována mnohem jemněji, navíc roste objem a sociální rozšíření výrobků, které nejsou k přežití a zajištění pokračování lidského rodu nezbytné. Při zkoumání struktury spotřeby je nejprve nutné ptát se po příjmech, což – vzhledem k nejednotnosti panující v odměňování a torzovitosti pramenů, která mizí, až když do výrobních vztahů vstupuje stát, není snadné. Hodnoty platů se nadto výrazně změnily v roce 1873. Veškeré další údaje jsou tedy jen přibližné.

Služné státního úředníka VII. a VI. třídy, což byli vesměs vysokoškoláci s dlouholetou praxí, činila v druhé polovině 19. století 1400–2400 zlatých, k tomu patřil aktivitní příplatek, který náležel všem od V. třídy. Platy ve školství se pohybovaly mezi 300 a 1050 zlatými (této mzdy dosahoval středoškolský profesor na konci své kariéry) ročně. Řemeslnický mistr vydělával mezi 180–190 zl., nádeník mezi 92–122 zl., pražský kat měl 420 zlatých ročně, k tomu naturální byt. Pokud se týče mezd v dalších profesích, pak v osmdesátých až devadesátých letech dosahoval plat katolického duchovního ročně 1200 v Praze, v ostatních městech 800 zlatých. Vaříč v Měšťanském pivovaru v Plzni si ročně přišel asi na 720 zlatých. Nejhuře na tom byly kategorie nequalifikovaného dělnictva – mzda zemědělského dělníka dosahovala 156–390 zlatých, v cukrovarnictví se ročně dalo vydělat jen průměrně 105 zlatých. Platy se v průběhu druhé poloviny 19. století příliš nezměnily, nerostly ani ceny, ty však vykazovaly značné lokální rozdíly.⁴⁰ Příjmem rodiny či jednotlivce nebyl pouze plat: za příklad budiž uvedený různé „složky“ příjmů malířky Zdenky Braunerové. Od konce devadesátých let patřila mezi respektované umělce, prodávala obrazy a získávala renomé jako ilustrátorka. Tyto příjmy by ale její životní náklady nepokryly. Žila z akcií státní dráhy, železáren v Libicích, Živnobanky, z dividend kralupského cukrovaru, z podílu na

⁴⁰ Údaje o platech a cenách zpracovali v letním semestru akademického roku 1996/97 posluchači I. ročníku oboru Dějepis Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v rámci proseminární výuky na základě těchto pramenů: Budívoj 1864, 1866, 1871, 1872; Českobudějovické listy I, 1892, č. 4, 8, 15, 18, 20, 24; Jihlavské listy 1893; Národní listy 1861; ženské listy 1897; Marie GEBAUEROVÁ: Rodinné vzpomínky. I, s. 36, 63, 84–85, 106, 169; Servác HELLER: Z minulé doby našeho života národního, kulturního a politického. Vzpomínky a zápisky. I.–V. Praha 1916–1923; Ignát HERRMANN: Před padesáti lety. I.–III. Praha 1925; Marie GEBAUEROVÁ (ed.): Korespondence a zápisky Boženy Němcové. Praha 1913; Věnceslav METELKA: Ze života zapadlého vlastence. Praha 1977; Miloš POHORSKÝ: Intimní Karel Hynek Mácha. Praha 1993; Adolf SRB: Z půl století. Vzpomínky. Praha 1913. Od roku 1892, kdy byla zavedena korunová měna, bývají mzdy i ceny uváděny v korunách, zde je třeba vědět, že 1 zlatý měl hodnotu 2 korun. Oproti zlatému, který měl 60 krejcarů, měla koruna 100 haléřů. Ještě na přelomu století se setkáváme jak s počítáním v korunách, tak ve zlatkách.

činži pražského domu rodiny Braunerovy... V roce 1897, kdy počítala ještě ve zlatkách, činil její celkový příjem 1056 zl. 70 krejcarů, o dva roky později 1325 zl. Za rok 1900 už zaznamenala příjem v korunách: 2042 korun 62 haléřů.⁴¹

Ceny základních životních potřeb se měnily podle ročního období, regionů i konkrétní lokality. Bílý i černý (černý byl o něco větší) bochník chleba stával kolem 6 krejcarů – cena chleba do konce století poněkud vzrostla. Zhruba půl kilogramu hovězího masa bylo za 12 kr., 1 kilogram pečené šunky (kupovala se především na Vánoce) stál asi 1 zl. 40 kr. Levnější byla slanina – 1 kg za 66 kr. – či klobásy, kilogram za 70 kr. Jako pomazánka na chléb se hojně užívalo sádlo – kilogram vyškvařeného přišel na 66 kr. Hlavní složku chudinské stravy tvořily brambory, cena jednoho metrického centu na uskladnění v roce 1892 činila 1 zl. 60 kr.

Pokud se týče oblečení, svrchní kusy sloužily většinou celý život. Ve druhé polovině 19. století stála pánská vesta kolem 3 zlatých, zimní kabát asi 16 zl., roku 1893 zaplatil zákazník za pánský oblek od 14 zl. výše. V téže době stál dámský kabátek s podšívku 4 zl. 30 kr.⁴²

Přičteme-li k výdajům na základní životní potřeby nájemné, peníze za otop, školné, nezbytné poplatky vydané na léčení (platila se i porodní babička, častý host především v nezámožných rodinách obdařených houfem dětí; jen za chudinu platila obec), skutečnost, že bylo třeba myslet na stáří, nenadálé úmrtí či nějaké neštěstí (pojišťovnictví teprve vznikalo), je zřejmé, že utrácet se nemohlo.

Podle dochovaných knih domácího účetnictví je zřejmé, že strukturu spotřeby neurčovalo jen sociální postavení a finanční možnosti zákazníka, ale také místo jeho bydliště. Jiná byla spotřeba městské, jiná venkovské rodiny: na vsi se nekupovalo ovoce, mléčné produkty, maso, ale například ani chléb, který se pekl podomácku ještě v dobách, kdy se v městech zcela běžně kupoval u pekaře. Na nákupy měla vliv roční sezona. Blížíci se podzim znamenal výdaje za dříví a uhlí, o posvícení patřila i na městský stůl husa. Podzimní sklizeň ovoce znamenala ovocné buchy a knedlíky (nákup tvarohu na strouhání), zvýšená spotřeba vepřového v době zabíjaček – což opět platilo ve městech – zvýšila poptávku po křenu a hořčici. Jinak vypadal nákup ve všední den, jinak v pátek či jiný postní den, jinak se nakupovalo na neděli. Mléko, maso, chléb a zeleninu bylo třeba kupovat denně, zásobu ve spížích

⁴¹ Záznam o malířčiných příjmech se dochoval v pozůstalosti M. Martena, srov. LA PNP, Miloš Marten, Osobní fond, Osobní doklady.

⁴² Viz pozn. č. 40.

tvořily jen potraviny vysloveně trvanlivé. Výdaje za jižní ovoce či čokoládu byly ojedinělé.⁴³

Nákup spotřebního zboží byl ve srovnání s potravinami výrazně nižší. Lidé jen málo nakupovali hygienické potřeby: nezbytné bylo mýdlo, které se přestávalo vyrábět podomácku – kus mýdla stával asi 30 kr. Ostatní drogistické zboží představoval pouze jemný písek na mytí nádobí, kupovaný na trhu. Louh na praní se vyráběl doma z popela. Materialisty sice ve struktuře městských živností či služeb objevíme, ale představovali alternativu k lékárnám. Přesto se mohla osobní hygiena prodražit – v roce 1875 se platily za putnu horké vody donesenou z pivovaru 4 kr.⁴⁴

U spotřebního zboží rozhodovala především jeho trvanlivost, nikoli módní vzhled. Boty, oblečení, nábytek musely vydržet několik desetiletí, ne-li celý život, podobně tomu bylo s osobním, ložním i stolním prádlem, které do domácnosti přicházelo jednorázově, jako velmi rozsáhlá výbava nevěsty. Výrobek sloužil doslova do roztrhání. Šetrnost byla žádoucí vlastností nejen u dolních či středních vrstev, ale také u šlechty.

Teprve plně fungující a převládající velkovýroba, méně náročná, ale také méně kvalitní než výroba ruční, změnila spotřební zvyklosti. První krůček ke konzumu byl učiněn ve chvíli, kdy se člověk zbavil ještě funkčního předmětu, protože si mohl koupit nový, s příznivějšími technickými parametry či pouze líbivější, módnější... Významným činitelem, který měl klienta o nezbytnosti takového nákupu přesvědčit, se stala reklama.

Reklama⁴⁵

Reklama, „falešný mýtus, kult zboží“,⁴⁶ dnes všudypřítomná, představující významný prvek městské architektury, venkovské krajiny, okrajů dálnic, doplněk dopravních prostředků, se stala významným ekonomickým odvětvím a sociálním fenoménem. Moderní, dobře a účelně prováděná reklama není jen otázkou spotřeby, ale i odrazem dobové mentality, technických možností, dobového vkusu a preferencí, odráží panující sociální vztahy a navíc je svébytným uměleckým žánrem. Postoje veřejnosti k reklamě jsou ambivalentní, zpravidla jí však lidé podléhají.

⁴³ LA PNP, J. V. Sládek, Osobní pozůstalost, Rukopisy cizí, Helena Sládková, Zápisníky.

⁴⁴ Údaje o cenách zpracovali v letním semestru akademického roku 1996/97 posluchači I. ročníku oboru Dějepis v rámci proseminární výuky na základě těchto pramenů: viz pozn. č. 29.

⁴⁵ Podrobně k dějinám reklamy srov. Pavla VOŠAHLÍKOVÁ: Zlaté časy české reklamy. Praha 1999.

⁴⁶ Josef KROUTVOR: Poselství ulice. Z dějin plakátu a proměn doby. Praha 1991, s. 33.

Jednoznačně kladně nebyla přijímána ani v minulosti. Dlouho platilo, že „dobré zboží se chváí samo“, proto reklama budila nedůvěru. Varuje před ní heslo z Riegrova *Slovníku naučného*, podle kterého je reklama „žurnalistický článek umístěný v denních nebo smíšených zprávách, který za plat neb z jiných ovšem nekalých a tudíž nepodstatných ohledů rozhlašuje nezaslouženou chválu nějaké knihy, neb uměleckého výtvoru i osob samých; znamená tudíž tolik co rozhlašování, roztrubování.“⁴⁷

Trvalo více než půlstoletí, než byla reklama vzata na milost – pokud k ní 21. díl *Ottova slovníku naučného* z roku 1904 není ještě zdaleka přátelský,⁴⁸ pak jeho „dodatky“, přesněji příslušný díl *Ottova slovníku naučného nové doby* z roku 1938, z časů, kdy se nosičem reklamy stal vedle inzerce v novinách už také film, fotografie, mluvené slovo či plakát,⁴⁹ chápe reklamu jako nezanedbatelný fenomén moderního obchodu. Autor hesla ji vysvětluje jako „zařízení velmi rozličného druhu a technické dokonalosti..., jehož úkolem je napomáhati odbytu nějakého zboží nebo šířiti v širokých vrstvách nějaké myšlenky.“ Upozorňuje na technické prostředky, jimiž lze to či ono zboží propagovat, upozorňuje na nákladnost reklamy, na skutečnost, že nejrozšířenější je „v zemích s největší kapitálovou koncentrací“, tedy v USA (uvádí objem prostředků vydávaných na reklamu v USA), Německu, Anglii, Francii. Nicméně ani tato encyklopedie, aniž by popírala hospodářský přínos reklamy, není ještě o její účinnosti zcela přesvědčena.⁵⁰

⁴⁷ Slovník naučný, 7, 1868, s. 308.

⁴⁸ OSN 21, s. 456.

⁴⁹ Cizojazyčný abecedník čili vysvětlení neznámých slov. Vyňato z Polabského Slovanu 1849. Hradec Králové 1849, zná slovo „plakát“ zatím jen jako „veřejné na rozích ohlášení, zvláště úřední“, srov. s. 187.

⁵⁰ „Z hlediska národohospodářského je užitečnost reklamy sporná. Na jedné straně jeví se r. jako zjev hospodářsky nutný, neboť r. působí psychologicky na spotřebitele a vyvolává v něm pocity nedostatku, spojené s touhou po jeho odstranění. Na druhé straně se ukazuje na fakt, že spotřeba je omezena velikostí kupní síly spotřebitelova důchodu, takže r. může nejvýše říditi volbu zákaznictva a tím druh spotřeby a výroby, ale celkovou národní spotřebu nemůže pozvednouti... R. nejen že netvoří žádných hodnot, nýbrž nemůže povzbuditi koupěchtivost tam, kde koupěschopnost je podlomena nedostatečnými důchody (např. v době nezaměstnanosti). Za nynějšího stavu distribuční soustavy se ovšem r. stala důležitým činitelem celého hosp. a kult. života a dává také obživu značnému počtu lidí, ať již v samostatných reklamních a plakátovacích podnicích, ať v tiskárnách a závodech zabývajících se výrobou reklamních předmětů a zařízení, nehledě ani k duševním pracovníkům, navrhujícím a vymýšlejícím rozličné reklamy. V tomto směru je pak národohospodářská užitečnost reklamy nepopíratelná.“ Ottův slovník naučný nové doby, 5/1. Praha 1938, s. 511–512.

Více než postoj autorů hesel českých encyklopedií přispělo k rozšíření reklamy rozšíření trhu. Její zintenzivnění spadá v našich zemích do období, kdy byl přijat a rok nato vstoupil v platnost živnostenský řád. V lednu 1861, kdy začaly vycházet *Národní listy*, získala reklama v jazykově českém prostředí první stálou platformu. Inzertní rubriky tohoto listu jsou velmi zajímavé a mají velkou vypovídací hodnotu.

Pokusy o získání zákazníka lze však sledovat již dávno před přijetím Živnostenského řádu. Už v 18. století se setkáváme se stížnostmi na křiklavou reklamu, kterou se zabývaly městské vyhlášky a dvorské dekrety. Tato reklama, zaměřená na propagaci nějakého zboží, nebudila důvěru nejen z výše uvedených důvodů, ale také proto, že halasná propagace byla dlouho vnímána jako atribut potulných komediantů, kejklířů; jistě nám vytane teatrální pokřikování principála ze Smetanovy *Prodané nevěsty*. Reklama patřila také k divadelním společnostem, které dávno před Živnostenským řádem užívaly novinových inzerátů, tištěných cedulí, průvodů a hlasitých verbálních projevů provázených hudbou.

Dokud existovala cechovní organizace, objevila se reklama, často ve formě propagačních hlaviček účtů, prospektů, návštěvenek, nejdřív v necechovních oborech, jako byli tiskaři, knihkupci, lékaři.⁵¹ Během 19. století nabývala na síle; vedle reklamy propagující kvalitní zboží se běžně objevovaly i lživé a nesolidní informace. Na toto nebezpečí však nestačil ani živnostenský, ani tiskový zákon, proto od roku 1905 lze sledovat snahu definovat nekalou soutěž a lživou reklamu. Vídeňská vláda nakonec našla inspiraci ve Velké Británii a Německu; zákon proti nekalé soutěži byl schválen v roce 1907, nicméně odpor panské sněmovny zabránil jeho přijetí. Teprve samostatná Československá republika uspěla v centrálním usměrňování reklamy přijetím zákona č. 111/1927 o nekalé soutěži.

Prostředky reklamy

Po celá staletí zůstalo v oblíbě hlasité pokřikování prodávajících na potenciální kupce: záleželo na hlasovém fondu a důvtipu obchodníka. Ne každý tento způsob propagace ocenil: na zřejmé stížnosti reagovalo 5. září 1818 guberniální nařízení, které pod trestem zakazovalo „z ohledů veřejných tak zvaným obchodním příkazníkům, jakož i samým obchodníkům, před skla-

⁵¹ La mode et ses métiers. Du XVIIIe siècle à nos jours. Paris 1981, s. 32.

dištěm aneb krámy v ulici Sirkové a Havelské v Praze na kolemjdoucí pokřikovati a kupující lákati“.⁵² Jeho pramalou účinnost dokládá skutečnost, že v roce 1822 musel být zákaz opakován. Přesto se ještě v posledních desetiletích 19. století pravidelně vyskytovaly stížnosti na halasnou reklamu, které musel řešit pražský magistrát.

Prastarý vývěsní štít existoval už ve starověké Římské říši – dokládají ho objevy v Pompejích a Herkulaneu. Znovu se objevil ve středověkých ulicích spolu s různými cechovními a hostinskými znameními. Takto pojatá reklama se snažila přilákat kupující, aniž by cokoli vypovídala o kvalitě, jedinečnosti či ceně výrobků. Štíty, zpravidla v křiklavé barevnosti, v níž převládala červená, měli krejčí, kožešníci, kartáři, lékárníci, uhlíři, pekaři, krupaři, hostinští, kořalečníci a uzenáři či řezníci; poslední jmenovaní soupeřili spolu s mydláři a bednáři o oblíbenou figuru lva. Svou informační funkci plnily tyto neumělé symboly nejrozumnějších živností, „národní malba“, řečeno slovy Jana Nerudy, ještě po celé 19. století, přestože některé z nich přestávaly být srozumitelné.⁵³

Další možnost reklamy skýtaly výklady a vitríny s nabízeným zbožím. Objevily se ve velkých metropolích během 18. století především v obchodech s luxusním zbožím. Byly jednoduše upravené, nepřliš velké. V provinčních městech, jako byla v uvedené době Praha, se výklady častěji využívaly až od poloviny 19. století. Výklady cukrářů, knihkopců a prodejců uměleckých drobností se nacházely především v centru města, hlavně na Nových alejích. Když se po polovině 19. století začalo do Rakouska z Belgie dovážet velké tabulové sklo určené pro výkladní skříně, spotřebovala ho většinu Vídeň.

V Praze se výlohy zvětšovaly až koncem sedmdesátých let, v menších venkovských městech se obchodníci spokojili jen s vývěsními štíty ještě na počátku 20. století. To už do reklamy naplno pronikla secese, která byla k tomuto způsobu propagování výrobků velmi „přátelská“. Díky rafinovanému využití ploch, skla, rostlinných motivů se podařilo dodat reklamě potřebnou účinnost.

Velký význam pro reklamu měl tisk. Třebaže první periodika v habsburské monarchii v 17. a 18. století přinášela hlavně zprávy o politických a válečných událostech, býval na posledních stránkách tzv. *advertissement*, upozornění na některý výrobek, který lze považovat za předchůdce inzerátů. K prvnímu pokusu vydávat inzertní časopis došlo ve Vídni v roce 1636.

⁵² Pavla VOŠAHLÍKOVÁ: *Zlaté časy české reklamy*. Praha 1999, s. 31.

⁵³ Jan NERUDA: *Pražské obrázky*, s. 174–183.

Vzorem se stal podobný časopis francouzský; vídeňská univerzita však ve svém dobrozdání nápad zpochybnila jako nebezpečný trůnu a k jeho realizaci došlo až za víc než půl století, v roce 1707, kdy byl ve Vídni založen *Versatz- und Fragamt*, který své obchodní zprávy vydával nejdříve jako přílohu novin *Wiener Diarium*, později samostatně pod názvem *Posttägliche Wiener Fran- und Anzeigungs-Nachrichten*.

Během 18. století inzertních časopisů přibýlo: v Praze vycházel *Im Königreich Böhme* a další noviny, reklama si našla své místo také v kalendářích. Útlum žurnalistiky, jenž nastal po porážce revoluce v roce 1849, znamenal rovněž útlum inzerce a reklamy. Tiskový zákon z roku 1862 znamenal sice určité uvolnění, nicméně zaváděl nepříjemný systém kaucí a inzertních kolků.

V posledních dvou – třech desetiletích 19. století měly všechny listy a časopisy už inzertní rubriku, ale objevovaly se v nich rovněž reklamní povídky, pohádky a básně. Tato „literární tvorba“ v kombinaci s líbivými obrázky provázela nabízené zboží. Často se obracela k dětem: obchod si vychovával budoucí zákazníky. Propagační význam měly rovněž pestré prospekty a ceníky, jejichž zdokonalování souviselo s rozvojem reprodukční techniky. Komerční reklama začínala u barvotisků a malých obrázků, které hokynáři přikládali k nejrůznějším druhům zboží. Často se obracely k dětem provázejícím matku na nákupy. Ne vždy šlo o propagaci vskutku kvalitního zboží, naopak: velká část reklamy propagovala potravinářské náhražky nebo neplnohodnotné zboží.⁵⁴

V rakouské mnohonárodní monarchii, v níž se v posledních desetiletích vyhrotil především česko-německý spor, hrála důležitou roli v reklamě i jazyková stránka. Česko-německá rivalita v reklamě, zřetelná už na konci 18. století ve sporu mezi Ferdinandem Schönfeldem a Václavem Matějem Krameriem o právo zveřejňovat inzerci a úřední vyhlášky, se aktivizovala ve 40. letech.⁵⁵ Od 60. let ztrácela v reklamě své výsadní postavení němčina, objevily se dvojazyčné firemní tabule, počestovaly se vývěsní štíty, poutače i inzerce. Současné sílily snahy vytvářet „nádárodní“ reklamu, hledající výrazové prostředky v antice – odtud obchodní názvy jako *Triumpf*, *Gloria* či *Merkur*.⁵⁶ Národnostní spor se obecně vyhrotil v 80. letech, přehlédnout se nedal ani v reklamě, přičemž německé prostředí k ní bylo vnímavější. Reklama jako prostředek národnostního boje zasáhla i svět hraček. Česká žurnalistika

⁵⁴ KROUTVOR: Poselství ulice, s. 33.

⁵⁵ VOŠAHLÍKOVÁ: Zlaté časy, s. 107, 110.

⁵⁶ VOŠAHLÍKOVÁ: Zlaté časy, s. 116.

a pak hlavně přibývající ženské časopisy se přimlouvaly za odvržení všelijakých *lotošpíglů* a *hamr und glocků*, které dítě „mravně kazí a ducha jim mnohdy otupuje“. Čeští rodiče mají žádat české hračky od ryze českých firem, podle hesla „otce Palackého ‚Svoji k svému‘“. ⁵⁷ Němečtí výrobci odpovídali bojkotem českého zboží. Obecná důvěra v mimořádné kvality „zahraničního“ zboží, především ze Spojených států, byla neoprávněná: obvykle se totiž jednalo o zboží vyrobené v Lipsku či Drážďanech. ⁵⁸ Zemská jubilejní výstava přispěla roku 1891 ke zrodu plakátu, z kterého se stal brzy velmi účinný prostředek reklamy, často vycházející z ateliérů renomovaných umělců.

Reklama z přelomu století, odrážející společenské i politické vztahy, změny v estetickém cítění, využívající poznatků ze sociologie, psychologie, přihlížející k zájmům, vkusu, zvykům a pudům širokých vrstev populace, zasáhla celou generaci, ovlivnila její myšlení a poznamenala její ideály triviální moderností a banalitou. ⁵⁹

Výstavy

Z hlediska obchodního i v ohledu rozšiřování vědomostí a novinek hrály důležitou úlohu průmyslové a hospodářské výstavy. První byla průmyslová výstava konaná roku 1754 na zámku hraběte Rudolfa Chotka ve Veltrusech. Chotkové vešli do historie coby přívrženci průmyslových výstav: jejich pořádání se věnoval rovněž Karel Chotek, od roku 1826 nejvyšší purkrabí Království českého. Zejména on se zasloužil o zemskou průmyslovou výstavu v roce 1828, za jejíž účel výslovně prohlásil nutnost provést přehlídku toho, co domácí výroba může nabídnout – se všemi přednostmi i nedostatky. ⁶⁰ Následovaly průmyslové výstavy v letech 1829 a 1831, o nichž později Rieger řekl, že „měly buditi ducha průmyslnosti a podnikavosti“, ⁶¹ a jejichž pořadatelské komise se staly základem Jednoty ku povzbuzení průmyslu v Čechách, založené v roce 1833 jako první korporace svého druhu v habsburské monarchii. Jednota se v následujících desetiletích významně zasloužila o rozšiřování nových technických poznatků, podporovala odborné vzdělávání a pokračovala také ve výstavnictví. Průmyslová výstava proběhla roku

⁵⁷ Nové mody I, č. 24; I. 12. 1890, s. 13–14.

⁵⁸ VOŠAHLÍKOVÁ: Zlaté časy, s. 123.

⁵⁹ KROUTVOR: Poselství ulice, s. 33.

⁶⁰ Obzor národohospodářský VIII, 1903, s. 320an.

⁶¹ Tamtéž.

1833, další, spojená s korunovací Ferdinanda V., v roce 1836; zemská výstava roku 1872 ale příliš pozornosti nevzbudila, monarchie žila přípravami Světové výstavy ve Vídni, chystané na následující rok – tu Češi neobeslali. Šedesátá a sedmdesátá léta byla obdobím krajinských hospodářských a oborových výstav: sklářská a keramická byla k vidění roku 1875, obuvnická o dva roky později a výstava kovových výrobků roku 1879. Vyvrcholení této činnosti znamenala Všeobecná zemská (nebo také Jubilejní) výstava, jež, bojkotovaná německým obyvatelstvem i většinou německých výrobců, otevřela svou zbrusu novou bránu 15. května 1891.⁶² V té době výstavnictví v českých zemích již pevně zapustilo kořeny a rozvíjelo se v mnoha směrech. Byly pořádány výstavy úžeji odborně zaměřené, regionální, učednické a další. Rok 1894 proběhl ve znamení regionálních hospodářských a národopisných výstav, které připravily velkou Československou výstavu, se slávou otevřenou roku následujícího. Od přelomu 19. a 20. století mnohé z nich poznamenalo zostřující se národní soupeření Čechů a Němců v českých zemích.

⁶² Podrobněji Milan HLAVAČKA: Jubilejní výstava 1891. Praha 1991.

Místo k bydlení

Dům je „stavení pro obydlí lidí vystavené“, praví stručně a výstižně Jungmannův *Slovník česko-německý* z roku 1834.⁶³ Má úplnou pravdu, doplňme pouze, že sémanticky byl tento pojen velmi proměnlivý. Každé období měnilo konotaci slova „dům“ podle svých představ. Ale vždy mělo význam bezpečí, soukromí, útulku před cizím světem.

V předindustriální společnosti tvořil dům organizační jednotku *sui generis*, lidé, kteří dům obývali, vytvářeli společenství domu, základní jednotku společnosti. Toto společenství odpovídalo sociálním a hospodářským poměrům a mocenským vztahům dané společnosti. Jedině díky úzkému spojení domu a rodiny měli lidé vyhlídku na přežití. Jednotka dům *plus* rodina byla integrována do pracovní sféry venkovské nebo městské společnosti, podléhala jejím normám a musela se podílet na zajištění její existence. Takové určení platilo po celý středověk i raný novověk a vzhled i zařízení domu těmto nárokům odpovídaly.

Středověký a raněnovověký dům nechránil jen před chladem a nepohodou; současně poskytoval lidem bezpečí, místo k práci, k odpočinku i k občasnému rozptýlení. Z bezpečnostních důvodů stával jen zřídka o samotě – výjimkou byly některé stavby se specifickým určením, jako hájenky, salaše, horské boudy. U sedláka dům zahrnoval stáje a chlévy, u řemeslníků dílny se zařízením, u kupců krám, sýpky a sklad se zbožím, také k šlechtickému sídlu patřily hospodářské budovy. Dispozice domu vždy odrážela sociální statut majitele a současně odpovídající poměr pracovního prostoru a části určené k bydlení. Každý dům vytvářel současně chráněný prostor, oddělený od okolí obvodovou zdí nebo plotem, hrazením. Narušení tohoto prostoru bylo považováno za těžký prohřešek. Za bezpečí domu odpovídal jeho majitel, většinou muž. Chtěl-li obstat v očích venkovského či městského společenství, musel umět svůj dům uhájit.

Společenství domu tvořili pán domu se svou rodinou a všichni, kdo bydleli pod jeho střechou a podléhali jeho pravomoci, tedy nevlastní děti, při-

⁶³ Jan PETR (ed.): *Slowijk česko-německý Josefa Jungmanna. Díl I. Praha 1989, s. 502.*

buzní, podruzi, výměnkáři, čeled. Teprve 18. století začalo rozlišovat mezi vlastním jádrem rodiny a čeledí, resp. podruhy, a století následující, které přineslo spolu s industrializací oddělení sféry soukromé a veřejné, oddělení domu a pracoviště, rodinného života a pracovních aktivit, ukončilo existenci jednotky dům *plus* rodina. Třebaže se malovýroba tomuto trendu bránila, dům v původní podobě se ve městě postupně stává minulostí.

K prvním náznakům oddělení domácnosti a pracoviště dochází v období osvěcenského absolutismu v prostředí horních vrstev, přesněji úřednické šlechty: na základě nařízení Marie Terezie musel krajský hejtman bydlet a úřadovat v sídle hejtmanství. Výkon úřadu představoval už skutečné pracovní nasazení. Uvedená změna (až dosud „chodil“ úřad za svým nositelem) způsobila výraznější mobilitu úřednické šlechty. Proces oddělení domácnosti a pracoviště, týkající se však výhradně měst, se pak završuje v průběhu 19. století, v souvislosti s oddělením veřejné a privátní sféry.

V českých zemích existovala hustá síť měst už od vrcholného středověku; urbánní charakter odlišoval české země od zemí východní a jihovýchodní Evropy. Ve srovnání s Evropou západní se však jednalo o města vesměs malá. Urbanizace probíhala pomalu. Ve srovnání se západoevropskými městy probíhala poněkud pomaleji i proměna Prahy v moderní velkoměsto. Až do poloviny 19. století si pražské ulice či náměstí zachovaly barokní ráz a dispozici, která pocházela z dob Karla IV. Empír se v běžné zástavbě prosazoval pomalu a málo, Češi k němu měli odpor, nazývali ho „erárním“ stylem. V Praze se – vedle státních zakázek – projevil hlavně v přestavbách a nenápadném typu domů, které předcházely činžákům.⁶⁴ V polovině století byla Praha se 118 405 obyvateli co do velikosti pátým městem habsburské monarchie, v českých zemích za ní následovalo Brno, a pak jen devět dalších měst mělo mezi dvaceti a deseti tisíci obyvatel.⁶⁵

Ke skutečnému stavebnímu rozmachu došlo až v éře primátora Tomáše Černého, zvoleného roku 1882. I pak však ve vnitřní Praze převažovaly domy ležící v hloubce parcel, často obklopené zahradami nebo drobnými hospodářskými přístavbami. Ještě při sčítání obyvatel v roce 1900 mělo více než 10 % domů horního Nového Města stáje s koňmi.⁶⁶ Pěstování drůbeže či králíků patřilo mezi takřka samozřejmé „rozptýlení“ městských rodin;

⁶⁴ Naděžda MELNIKOVÁ-PAPOUŠKOVÁ: Praha před sto lety. Praha 1935, s. 61.

⁶⁵ Pavla HORSKÁ, Eduard MAUR, Jiří MUSIL: Zrod velkoměsta. Praha – Litomyšl 2002, s. 126–128.

⁶⁶ Jiří PEŠEK, Bohdan ZILYNSKÝ: Bydliště pražského univerzitního studentstva před sto lety (1884). Documenta Pragensia V/1, Archiv Hlavního města Prahy 1985, s. 159, 162.

v pevnostním Hradci Králové se uvnitř hradeb chovaly dokonce kozy – děti je po vyučování chodily pást na šance.⁶⁷

Výstavba obytných domů pokulhávala za početným vzrůstem městského obyvatelstva, daným jednak přirozeným přírůstkem, jednak přílivem obyvatelstva z venkova. V průběhu desetiletí 1869–1880 vzrostl počet domů v Čechách o 7,6 %, v letech 1880–90 o 4 %, v posledním desetiletí 19. století o 5,8 %. Nárůst počtu obyvatelstva byl prudší: 1869–1880 činil 8 %, 1890 8,1 %, 1900 8,2 %. Nejhorší poměry byly v Praze, třebaže tam se jako první v Čechách projevila moderní komunální politika. Města se začala řídit stavebními řády, které byly v Rakousku vydávány pro jednotlivé země. Lišící se podmínky měst a venkova si vynutily vytvoření zvláštních stavebních řádů pro velká města: v dubnu 1886 vznikl pro Prahu; jeho platnost byla později rozšířena na Plzeň a České Budějovice. Stavební řády obsahovaly předpisy týkající se studní, stok, žump, záchodů i předpisy o výšce domů, šířce ulic, obytných prostorách, zajištění dostatku světla a vzduchu. Jedna ze základních lidských potřeb, potřeba bydlet, začala být výrazně reglementována úřady.

Výrazem prosazující se komunální hygieny a současně zásadním průlomem do vzhledu Prahy byla *asanace*, ozdravění. Po polovině století probíhala ve všech velkých evropských městech, v nichž především magistráty usilovaly o vytvoření podmínek, které by odpovídaly rostoucím zdravotním a bezpečnostním nárokům. Projekt asanace zahrnoval zpravidla boření hradeb (v Praze se – po průtazích způsobených neshodami mezi městskou radou a erárem – začaly bořit v zimě roku 1874, nejprve Na Poříčí, ve větším pokračovala jejich destrukce od poloviny osmdesátých let),⁶⁸ zástavbu nových stavebních parcel, které na jejich místě vznikly, stavbu nových činžovních domů (už nikoli pavlačového, ale trojtraktového uspořádání), regulaci nábřeží, kanalizaci, vodovody, dopravní sítě, zajištění přístupu vzduchu a slunce do až dosud temných středověkých ulic a uliček. V Praze panovaly zvlášť špatné podmínky v Páté čtvrti, zvané též Josefov či Židovské Město, které se od roku 1849, kdy židé získali svobodu pohybu a usídlení, měnilo ve čtvrt chudiny a pochybných existencí. V 90. letech ohrozil smutné prvenství Josefova Žižkov, názorný příklad skutečnosti, že kvalita bydlení nemusí přímo souviset se stářím domu.⁶⁹ Neodmyslitelnými znaky těchto lokalit

⁶⁷ Bohumír DEJMEK: Starý Hradec vypravuje. Hradec Králové, 1998, s. 28.

⁶⁸ Jindřich VYBÍRAL: Česká architektura na prahu moderní doby. Devatenáct esejů o devatenáctém století. Praha 2002, s. 161–162.

⁶⁹ Pavla VOŠAHLÍKOVÁ: Jak se žilo za časů Františka Josefa I. Praha 1996, s. 78.